

QADINLARIN QEYRİ-FORMAL MƏŞĞULLUĞU ARAŞDIRMA

BAKI – 2023

QADINLARIN QEYRİ-FORMAL MƏŞĞULLUĞU ARAŞDIRMA

Redaksiya şurası:

Sədaqət Qəhrəmanova

Redaksiya heyəti:

Aytəkin Hacıyeva

Sədaqət Rəhimova

Zəminə Səfərova

Pərvanə Əsgərzadə

Tural Hüseynzadə

Araşdırmaçı-ekspert:

Ramil İskəndərli

MÜNDƏRİCAT

1. Mövzunun aktuallığı.....	3-4
2. Qeyri-formal məşğulluq anlayışı: Çərçivələri və formaları	4-7
3. Qeyri-formal məşğulluğun formalaşması səbəbləri	7-9
4. Azərbaycanda qeyri-formal məşğulluğa qarşı mübarizə üzrə normativ hüquqi baza ...	9
5. Qeyri-formal məşğulluğun diaqnostikası metdologiyası və statistik məlumatların hazırlanması	10-11
6. Qeyri-formal məşğul şəxslərin statistik göstəriciləri.....	12-17
7. Azərbaycanın əmək bazarında gender təhlili	17-25
8. Sahibkarlıq fəaliyyətində gender bərabərliyi.....	25-30
9. Əmək bazarında gender əsaslı fərqlərin formalaşmasında təhsilin rolu.....	30-33
10. Nəticə və təkliflər	34-35
11. İstifadə edilən mənbələr	36-37
12. Qeydlər	38-39

QADINLARIN QEYRİ-FORMAL MƏŞĞULLUĞU

Mövzunun aktuallığı:

Qeyri-formal iqtisadiyyat ilə əlaqəli olan qeyri-formal məşğulluq müasir dövrdə bütün ölkələrin ən əhəmiyyətli iqtisadi və sosial problemlərindən biridir. Qeyri-formal məşğulluğun sosial problemləri əsasən əmək müqavilələrinin rəsmiləşdirilməsi və bu prosesin iş götürən müəssisələr üçün yaratdığı öhdəliklər, o cümlədən pensiya təminatı, işçinin məzuniyyət və istirahət hüquqları, iş saatlarının müəyyənləşdirilməsi kimi əmək hüququnun elementləridir. Qeyri-formal məşğulluqda isə təəssüf ki, yuxarıda sadalanan imtiyazlardan işçilər yararlanıb bilmir. Dünyada məşğul əhəlinin 60%-dən çoxu öz qazancını qeyri-rəsmi yolla əldə edir. ¹(İLO). Ümumilikdə qeyri-formal məşğulluq ölkələrin sosial iqtisadi inkişafından asılı olmayaraq bütün ölkələrdə mövcuddur. Lakin inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bu daha çox yayılmışdır. Hesablamalar göstərir ki, 2 milyarda yaxın insan layiqli iş şəraitindən məhrumdur. Əsas problemlərdən biri də budur ki, rəsmi iqtisadiyyata keçidlə bağlı tətbiq ediləcək siyasət qeyri-formal məşğulluğun formalarına görə müxtəlifdir və burada hansı siyasətin daha effektiv olacağını müəyyənləşdirmək qeyri-mümkündür.

Təxmini statistik məlumatlar onu göstərir ki, qeyri-formal məşğulluq inkişaf etmə səviyyəsindən asılı olmayaraq bütün ölkələrin mübarizə aparmaq məcburiyyətində olduğu bir problemdir. Ölkələrin strukturuna uyğun olaraq müxtəlif səbəblərlə meydana gələn bu problem inkişaf etməkdə olan və ya zəif inkişaf etmiş ölkələrdə daha böyük problemdir.

Bundan başqa, Beynəlxalq Əmək Təşkilatının 2015-ci ildə 204 sayılı tövsiyyə sənədində qeyd olunmuş qeyri-formal iqtisadiyyatdan formal iqtisadiyyata keçidlə bağlı tövsiyyələri müəyyən edərək, 2030-cu il Dayanıqlı İnkişaf Proqramı'nın hədəfləri arasında beynəlxalq əmək standartlarına keçidin zəruriliyi öz əksini tapmışdır. Eyni zamanda qeyri-formal iqtisadiyyatdan formal iqtisadiyyata keçidin sürətlənməsi formal məşğulluğun güclənməsi baxımından strateji hədəf hesab edilməkdədir.

Bundan başqa qeyri-formal iqtisadiyyatdan yaranan qeyri-formal məşğulluq statistik məlumatların etibarlılığını azaltmaqdadır. Qeyri-formal məşğulluğun artması statistikada əskik və yanlış məlumatların formalaşmasına gətirib çıxarır ki, bu da dövlətin iqtisadi və sosial siyasətinin uğurlu nəticələrinə mane olur. Hətta əhəlinin orta yaşın daha az olduğu ölkələrdə də qeyri-formal məşğulluq sosial sığorta sisteminə mənfi təsir etdiyi üçün gələcəkdə sosial ödənişlərin həyata keçirilməsində ciddi narahatlıqlar yaradır. Bir çox ölkələrdə qeyri-formal məşğulluq sosial sığorta (ödəniş) sistemlərində maliyyə böhranı yaratmaqla dövlət büdcəsində ciddi bir maliyyə yükü yaratmaqdadır. Belə ki, qeyri-formal məşğulluqdan sosial sığortaya ödənişlər azaldıqca dövlət büdcəsindən sosial sığortaya transferlər artır və ölkənin iqtisadiyyatında ciddi problemlər yaradır.² Eyni zamanda qeyri-formal məşğulluqdan əldə edilən gəlirlər rəsmi iqtisadiyyatın rəqəmlərinə daxil edilmədiyi üçün iqtisadiyyat haqqında, xüsusi ilə makro iqtisadi göstəricilər haqqında yanlış məlumatlar verildiyi üçün atılacaq siyasi addımlara mənfi təsir göstərir.

Qeyri-formal məşğulluğun əsas fəsadlarından biri də şəxslərin əmək qabiliyyəti yaş keçdikdən sonra heç bir sosial sığorta ödənişi almamasıdır ki, bu da cəmiyyətdə ciddi sosial gərginlik yaradır. Qeyri-formal məşğulluqdan dövlət büdcəsinə hər hansı bir vəsaitin daxil

¹ İLO, Women and Men in the Informal Economy: A Statistical Picture, 2018

² Erkan Karaaslan, Erkan KARAARSLAN KAYIT DIBI7ST7HDAM VE NEDEN OLDUJU MAL7 KAYIPLARIN BÜTÇE ÜZER7NDEK7ETK7LER, Mali Hizmetler Derneği, 2010, Ankara

olmaması da iqtisadiyyatı kiçildir və dövlətin maliyyə imkanlarının məhdudlaşması həssas qruplara ayrılacaq vəsaitlərin böyütməsinə çətinlik yaradır.

Mövzumuz baxımından ən vacib məsələlərdən biri isə qeyri-formal məşğulluqda qadın və kişilər arasındakı fərqlərdir. Eyni zamanda əmək bazarının fərqli seqmentlərində qadın və kişilər arasındakı fərqlər qadınların qeyri-formal məşğulluqda təmsilçiliyin xarakterik xüsusiyyətlərinə diqqəti çəkməkdədir. Xüsusilə də, qadınların qeyri-formal məşğulluqda iştirak etməsi onların hansı sahələrdə əmək şəraitinin, sosial hüquqlarının yaxşılaşdırılması və sahəvi tənzimləmələri daha da effektiv həyata keçirilməsinə töhvə verə bilər. Dünya üzrə qeyri-formal məşğulluq kişilərdə (63%) qadınlara (58%) nəzərən daha yüksək olsa da inkişaf etməkdə olan ölkələrdə qeyri-formal məşğulluğa cəlb edilən qadınların nisbəti kişilərə nəzərən daha yüksəkdir və bu dünya ölkələrinin 56%-ni təşkil edir.³ Qeyd edilən statistik göstəricilər qadınların qeyri-formal məşğulluqdakı təmsilçiliyi mövzusunu daha da aktuallaşdırmaqdadır.

QEYRİ-FORMAL MƏŞĞULLUQ ANLAYIŞI: ÇƏRÇİVƏLƏRİ VƏ FORMALARI

Qeyri-formal məşğulluq anlayışının bir çox tərifləri ilə tanış olduqda onun əsasən qeyri-formal iqtisadiyyatdan (kölgə) yaranan bir anlayışla meydana gəldiyini müəyyən etmək olar. Yəni, qeyri-formal məşğulluğu qeyri-formal iqtisadiyyatdan ayrı olaraq fikirləşmək mümkün deyil. Bununla yanaşı qeyri-formal məşğulluq anlayışının iqtisadi və hüquqi yanaşmalarla birlikdə qiymətləndirilməsi daha düzgün addımdır. İlk növbədə hansı sahənin qeyri-formal iqtisadiyyat olmasının hüquqi çərçivələri hər ölkə öz daxilində hüquqi normativ aktlarla tərtib etmişdir. Qeyri-formal məşğulluğa hüquqi çərçivəni müəyyənləşdirərkən əsas çətinliklərdən birisi qeyri-formal məşğulluğun müxtəlif növlərinin olmasıdır. Ümumilikdə, belə demək olar ki, qeyri-formal məşğulluq qeyri-formal iqtisadiyyatda yaranan məşğulluqdur. Hər nə qədər qeyri-formal məşğulluq və qeyri-formal iqtisadiyyat anlayışları bir biri ilə bağlı olsa da ədəbiyyatda qeyri-formal məşğulluq bəzi cəhətləri ilə qeyri-formal iqtisadiyyatdan fərqlənir. Eyni zamanda formal iqtisadiyyat daxilində də qeyri formal məşğulluğa rast gəlmək mümkündür. Qeyri-formal iqtisadiyyat daxilində işləyənlərin bir hissəsi qeydiyyata olan işçi cəlb edəcəyi kimi, rəsmi iqtisadiyyat çərçivəsində qeyri-formal məşğulluğa cəlb edilənlər də ola bilər. Lakin belə bir həqiqət də mövcuddur ki, kölgə iqtisadiyyatının nisbəti yüksək olduğu ölkələrdə qeyri-formal məşğulluq da çox yayılmışdır. Hər nə qədər qeyri-formal iqtisadiyyatla qeyri-formal məşğulluq arasında əlaqə güclü olsa da qeyri-formal məşğulluğa rəsmi iqtisadiyyatda da rast gəlmək mümkündür.

Ümumilikdə isə qeyri-formal məşğulluqla bağlı müxtəlif təriflər mövcuddur. İlk dəfə qeyri-formal məşğulluq anlayışı 1970-ci ildə Beynəlxalq Əmək Təşkilatı tərəfindən təşkil olunan "Ümumdünya Məşğulluq Proqramı" çərçivəsindəki Kenya şəhərində hazırlanan hesabatında qeyri-formal sektor olaraq istifadə edilmişdir.⁴ Kenya hesabatında formal əmək bazarında tələb görməyən işsizliyin qeyri-formal sektor tərəfindən istifadə edildiyi və aqrar sahədən şəhərlərə köçün gözlənilən səviyyədə işsizliyi meydana gətirmədiyini müəyyənləşmişdir. Yəni kənddən gələnlərlə işsizliyin gözlənilən səviyyədə artmamasının səbəbi onların qeyri-formal əmək bazarında özlərinə iş tapması olmuşdur. Avropa Birliyi tərəfindən 1998-ci ildə hazırlanan hesabatda isə, belə tərif verilmişdir ki, qeyri-formal məşğulluq qanuni, lakin dövlət idarələrinə bildirilməmiş, hər hansı bir muzzdlu əmək fəaliyyətidir. Daha əhatəli olaraq qeyri-formal məşğulluq həm formal, həm də qeyri-formal iqtisadi fəaliyyətlərdə öz

³ Florence Bonnet, Joann Vanek and Martha Chen?, Women and Men in the Informal Economy: A Statistical Brief, 2019, WIEGO, P.4

⁴ Tuncay Güloğlu, "The Reality of Informal Employment in Turkey", International Programs Visiting Fellow Working Papers, Cornell University, 2005, s.2.

adına yaxud muzzla işləyən şəxslərin işi və fəaliyyətlərinin dövlət qeydiyyatına və statistikasında əks olunmayan və statistik baxımdan tam və dəqiq hesablanmayan bütün məşğulluq formalarını ifadə edir ⁵ Bu tərifdən göründüyü kimi, qeyri-formal məşğulluq formal iqtisadiyyatda da baş verə bilər. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD) isə 1987-ci ildə “gizli məşğulluq” termini istifadə etmişdir. Bu termin istifadə edilərkən gizli məşğulluq, mahiyyət etibarı ilə leqal, lakin bir və ya daha çox quruma bildirilməyən fəaliyyətlər olaraq identifikasiya edilmişdir.⁶ Bütün bunların fonunda demək mümkündür ki, qeyri-formal məşğulluğun əsas xüsusiyyətlərindən biri məşğulluq fəaliyyətinin rəsmiləşdirilməməsi və qeydiyyata alınmaması nəticəsində vergi və məcburi sosial ödənişlər də daxil olmaqla bütün öhdəliklərin maliyyə və sosial təminat orqanlarının nəzarəti xaricindən çıxmasıdır.

Ölkəmizdə də qeyri-formal məşğulluğun konkret hüquqi identifikasiyası “Məşğulluq Haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda göstərilmişdir. Həmin qanuna görə qeyri-formal məşğulluq – Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinə əmək müqaviləsi (kontrakt) və ya Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə uyğun olaraq mülki hüquqi müqavilə bağlanılmadan müəyyən fəaliyyətin yerinə yetirilməsi, Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə uyğun olaraq sahibkarlıq fəaliyyətinin və mülkiyyətində olan kənd təsərrüfatına yararlı torpaqdan istifadənin rəsmiləşdirilmədən həyata keçirilməsi, eləcə də “Ailə kəndli təsərrüfatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq yerli özünüidarəetmə orqanlarında uçota durmadan ailə kəndli təsərrüfatının təşkili nəticəsində qazanc (gəlir) əldə edilməsidir.⁷ Qanunda qeyd edilən identifikasiyaya nəzər yetirdikdə buradakı əsas vurğu fəaliyyətin və bu fəaliyyətdən əldə edilən gəlirin rəsmi uçota alınmaması əsas meyar kimi götürülmüşdür. Qeyd edilən qanunun 8-ci maddəsində məşğulluğun vəzifələrindən biri də qeyri-formal məşğulluğa qarşı mübarizə olunmuşdur. Həmin maddədə qeyd edilir ki, qeyri-formal məşğulluğun qarşısının alınmasına yönəldilmiş stimullaşdırıcı tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur.

İqtisadi ədəbiyyatda qeyri-formal məşğulluğun müxtəlif təsnifatları mövcuddur. Dünya Bankı 1990-2018-ci illər intervalında 196 iqtisadiyyat üzrə kölgə iqtisadiyyatını ölçülməsində qeyri-formal məşğulluq komponentini aşağıdakı 4 təsnifat üzrə bölmüşdür. Bunlar:⁸

- Özünüməşğulluq: Bu şəxslər əsasən, fərdi əməklə məşğul olan, lakin heç bir rəsmi qurum, o cümlədən vergi xidməti və sosial ödənişləri həyata keçirən qurumlarda qeydiyyatı olmayan şəxslərdir.
- Qeyri-formal muzzla işləyən şəxslər: Bu şəxslər hər hansı bir işəgötürən yanında muzzla işləyir və onun əmək müqaviləsi rəsmi qeydiyyata alınmır. Lakin işəgötürən müəssisə formal iqtisadiyyatda mövcuddur
- Qeyri-formal iqtisadiyyatda işləyən qeyri-formal muzzlu işçilər: Burada işəgötürən müəssisə formal iqtisadiyyatda mövcud olmadığı üçün orada işləyən muzzlu işçilər də qeyri-formal işçilərdir.
- Pensiya təminatından kənarlaşmış işçi qüvvəsi: Bu kateqoriyada olan işçilərlə rəsmi müqavilə imzalanırsa da müqavilədə göstərilən əmək haqqı və sığorta ödənişi real ödənilən əmək haqqından daha aşağı olmaqdadır. Burada işəgötürənin əsas motivi işçi qüvvəsinə çəkilən xərcləri mümkün qədər azaltmaqdır.

Dünya Bankının qeyri-formal məşğulluqla bağlı əsas keyfiyyət göstəricilərindən biri qeyri-formal məşğul şəxslərin/formal məşğul olan şəxslərə nisbəti ilə ölçülür. Bu göstərici həm

⁵ Kalan, Emine, TÜRKİYE’DE KAYIT DIŞI İSTİHDAMLA MÜCADELE POLİTİKALARININ ANALİZİ , Uluslararası Ekonomi, İşletme ve Politika Dergisi, 2017, (10), s.17-36

⁶ Erkan Karaaslan, Erkan KARAARSLAN KAYIT DIBI7ST7HDAM VE NEDEN OLDUJU MAL7 KAYIPLARIN BÜTÇE ÜZER7NDEK7ETK7LER, Mali Hizmetler Derneği, 2010, Ankara

⁷ “Məşğulluq Haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, maddə 1.1.9.

⁸ World Bank, Informal Economy Data

Beynəlxalq Əmək Təşkilatının, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının, həm də digər beynəlxalq sosial və iqtisadi təşkilatlarında istifadə edilən əsas göstəricidir.

İqtisadi ədəbiyyatda qeyri-formal məşğul şəxslərin kateqoriyası da təxmini Dünya Bankının təsnifatlaşdırılmasına yaxındır. Ümumilikdə iqtisadi ədəbiyyatda tədqiq edilən qeyri-formal məşğulluq formaları aşağıdakı kimidir:

- Muzdlu işləyən qeyri-formal məşğul şəxslər: Hər hansı bir işəgötürənin yanında işləməklə yanaşı, hər hansı bir sosial təminatı olmayan, qarşılıqlı sosial sığorta hadisələrində xərcləri özü qarşılayan şəxslərə aid kateqoriyalardır. Bu kateqoriyada olan şəxslərin lehinə sosial vergi ödənişləri olmadığı üçün gələcəkdə pensiya almaq hüququ yaranmır. Bu şəxslər adətən formal iqtisadiyyatda özlərinə iş tapmadığı üçün nisbətən daha aşağı kvalifikasiyalı və daha aşağı maaşla işləməyə razı olurlar. Adətən bu kateqoriyada olan işçilər heç bir kvalifikasiya və peşə bacarığı tələb etməyən işlərdə işləyirlər.

- Fərdi əməklə məşğul olanlar: Bu kateqoriyadan olanları identifikasiya etmək çox çətindir. Bu kateqoriyada olan şəxslər icazə almadan, müvafiq dövlət qurumlarından qeydiyyatdan keçmədən qeyri-formal olaraq fəaliyyətlərini davam etdirirlər. Bu vəziyyətdə olan şəxslər hər hansı bir vergi və sosial ödənişlər etmirlər və yaratdıqları dəyər kölgə iqtisadiyyatını təşkil edir.⁹ Bu kateqoriyada olan şəxslər əsasən xidmət sektorunda rast gəlmək mümkündür.

- Natamam şəkildə bəyan edənlər: Bu kateqoriyada olan şəxslər işçi kimi vergi və sosial təminat orqanlarında qeydiyyatda olmaqlarına baxmayaraq hesablanan vergi və sosial ödənişdən daha az ödəmə həyata keçirilir. Adətən burada verilən əmək haqqı məbləği rəsmi sənədlərdə daha az göstərilir. Daha az əmək haqqının göstərilməsinin əsas motivi sahibkarların vergi və sosial ödəniş xərclərini minimallaşdırmaqdır.¹⁰

- Evdə işləyən şəxslər: Bu kateqoriyada olan şəxslər hər hansı bir şəxs və işəgötürənə bağlı olmadan sifariş əsasında işəməzd işləyən şəxslərdir. Xüsusi ilə evdə müxtəlif yemək və şirniyyat hazırlayanlar, paketləmə işini həyata keçirən şəxslər bu qəbildən olan şəxslərdir.

Bundan başqa evdar qadınlar müxtəlif ölkələrdə məşğul şəxs sayılıb sayılmaması ilə bağlı müxtəlif yanaşmaları mövcuddur. Bəzi ölkələr evdar qadınların gördüyü ev işlərinə görə nominal bir məbləğ almasa da onun ev təsərrüfatına da nominal dəyər gətirməsi səbəbi ilə məşğul şəxslərin kateqoriyasına aid edilməsinin zəruri olduğunu vurğulayır. Bu fikir əsaslandırmaq üçün əsas arqument bundan ibarətdir ki, əgər evdar qadının gördüyü işləri hər hansı bir dayə həyata keçirsəydi ona müəyyən bir məbləğ ödəniləcəkdi. Təbii ki, bu xidməti nominallaşdırmaq da metodoloji baxımdan çətindir. Azərbaycanda Dövlət Statistika Komitəsinin əmək bazarı ilə bağlı təsnifatlaşdırmada evdar qadınlar iqtisadi-qeyri fəal əhali hesab edildiyi üçün evdar qadınları qeyri-formal məşğul şəxs kateqoriyasına aid etmək bir qədər çətindir. Azərbaycanda evda qadınların əmək bazarına cəlb edilməsi hər zaman prioritet məsələ olmuşdur. Bu məsələnin daha effektiv həll edilməsi üçün evdar qadınların peşə bacarıqları, təhsil üzrə bölgüsü, yaş, təhsil səviyyəsi, vaxtı ilə iş təcrübəsinin olub olmaması ilə bağlı hər hansı bir təsnifatlaşdırılmış məlumatın olmaması bu kateqoriyada olan qadınların əmək bazarına daxil olması ilə bağlı effektiv siyasətin həyata keçirilməsinə ciddi maneədir. Evdar qadınların əmək bazarına inteqrasiyası ilə bağlı atılacaq ilk addımlar onların yaş, təhsil səviyyəsi və potensial bacarıqları ilə bağlı statistik məlumat topluluğunu hazırlamaq, habelə sorğu vasitəsi ilə onların əmək bazarına və məşğulluq sahəsində olan niyyətlərini də bilmək çox vacibdir. Eyni zamanda evdar qadınların istənilən zaman məşğulluq statusunun dəyişməsi problemləri də mövcuddur. Evdar qadınların statistikasını aparmaq

⁹ Dilek ŞENEL, Handan KUMAŞ, Kendi Hesabına Çalışanların Kayıt Dışı İstihdama Bakışı

¹⁰ Florence Bonnet, Joann Vanek and Martha Chen? ? Women and Men in the Informal Economy: A Statistical Brief,2019

çox çətindir. Bu baxımdan bizim tədqiqatda evdar qadınlar qeyri-formal məşğul şəxslər çərçivəsində qiymətləndirilməmişdir.

QEYRİ-FORMAL MƏŞĞULLUĞUN FORMALAŞMASI SƏBƏBLƏRİ

Qeyri-formal məşğulluğu meydana gətirən çoxlu səbəblər mövcuddur və bununla mübarizə kompleks tədbirlər tələb edir. Qeyri-formal məşğulluq kifayət qədər mürəkkəb bir problem olduğu üçün ölkələrin vəziyyətindən asılı olaraq bunu yaradan çoxlu faktorlar və dəyişənlər mövcuddur.¹¹ Müxtəlif beynəlxalq təşkilatlar və bu sahədə işləyən mütəxəssislər problemə müxtəlif aspektdən yanaşırlar. Beynəlxalq Əmək Təşkilatına görə qeyri-formal məşğulluq, qeyri-formal (kölgə) iqtisadiyyatında çox vaxt kiçik və qeyri-müəyyən, qeyri-müntəzəm işləri yerinə yetirən, təhlükəli və qeyri-sağlam iş şəraiti, aşağı kvalifikasiyalı və məhsuldarlıq səviyyəsi aşağı və qeyri-müntəzəm gəlirli, uzun iş saatları, informasiya, maliyyə bazarı, texnologiyaya çıxışın az olmaması ilə xarakterizə edilən iş sahələrini əhatə edir. Bu sahədə işləyən işçilərin iş yeri qeydiyyatına alınmadığı üçün onların əmək hüquqları və sosial müdafiəsi qorunmur. Qeyri-formal məşğulluğun əsas səbəbləri arasında iqtisadi kontekst, hüquqi və tənzimləyici siyasət çərçivələri, təhsil səviyyəsinin aşağı olması, yoxsulluq və iqtisadi resurslara çıxışın olmaması kimi bəzi mikro səviyyəli faktorlarla bağlıdır.¹²

Akademik sahədə isə qeyri-formal məşğulluğu müəyyənləşdirən iki əsas yanaşma mövcuddur. Birinci cərəyan hesab edir ki, qeyri-formal məşğulluq inkişaf etməkdə olan ölkələrin əsas simptomudur. Bu yanaşma bu fikri onunla əsaslandırır ki, qeyri-formal məşğulluq və iqtisadiyyat şirkətlərinin və işçilərin aşağı məhsuldarlığının nəticəsidir. Bu struktiv faktorlarla əlaqəli olub insan kapitalının keyfiyyətinin aşağı olması, təhsilin aşağı səviyyədə olması, habelə sosial-demoqrafik faktorlarla (kənd əhalisinin daha çox olması, gənc yaşda olan insanların xəstəlik səviyyəsinin yüksək olması) əlaqəlidir. Bu yanaşmaya görə, qeyri-formal məşğulluğun azaldılması üçün məşğulluğun və biznesin məhsuldarlığı artırılmalıdır.

Bu yanaşmaya görə vergi və sosial ödəniş yükü artdıqca işəgötürən müəssisələrin qeyri-formal sektora meylliliyi artacaq. Əgər xərcləri dövlət xidmətlərindən alınan faydadan üstündürsə, işəgötürən müəssisələr qeyri-formal sektora daha çox meyl edəcək. Bu cərəyanı müdafiə edənlər qeyd edir ki, əgər, qeyri-formal məşğulluq səmərəsiz idarəçiliyin nəticəsidirsə o zaman qeyri-formal məşğulluqla mübarizə siyasəti normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsinə yönəlməlidir.¹³ Bununla yanaşı hər iki cərəyanın əsas yanaşması bundan ibarətdir ki, qeyri-formal məşğulluq və onunla mübarizə kompleks tədbirləri tələb edən fenomendir. Hər iki yanaşma arasındakı fərqə nəzərə yetirdikdə isə bunu demək mümkündür ki, birinci cərəyan daha çox sosial-iqtisadi kontekstdən yanaşmanı, ikinci cərəyan isə idarəçilik və normativ-hüquqi bazadan yanaşmaları əhatə edir.

Ümumilikdə isə qeyri-formal məşğulluq səbəbləri və nəticələri baxımından son dərəcə qarışıq və çox istiqamətli bir prosesdir. Bu prosesdə iqtisadi mənzərə prioritet olsa da sosial mənzərə də iqtisadiyyat qədər vacibdir.¹⁴ Qeyri-formal məşğulluğu sosial mənzərə çərçivəsində qiymətləndirdiyimiz zaman problemi istehsalat münasibətləri və əmək münasibətləri sistemlərində yaşanan dəyişmələr çərçivəsində ələ almaq əhəmiyyətlidir.¹⁵

Qeyri-formal məşğulluğun səbəbləri bir çox ədəbiyyatda iqtisadi, sosial, maliyyə, siyasi və digər səbəblər kimi təsnifatlaşdırılmışdır. İqtisadi səbəblər daha çox ölkələrin iqtisadi strukturu ilə əlaqələndirilir. Hər hansı bir ölkənin iqtisadi sistemi və strukturunun səciyyə-

¹¹ International Organization of Employers, The Informal Economy: an Employer's Approach, June, 2021

¹² İLO, Informal Economy, <https://www.ilo.org/global/topics/dw4sd/themes/informal-economy/lang--en/index.htm>

¹³ International Organization of Employers, The Informal Economy: an Employer's Approach, June, 2021

¹⁴ Melek İpekl, Kayıt Dışı İstihdamda Küresel Etkiler ve Sosyal Örüntüler, Çalışma ve Toplum, 2014/1, s.163-180

¹⁵ Krippner, G.(2001) "The Elusive Market:Embeddedness and the Paradigm of Economic Sociology"Theory and Society,cilt 30 no:6 ,774-810

vi xüsusiyyətləri qeyri-formal məşğulluğa zəmin yarada bilər. İqtisadi inkişaf səviyyəsi, iqtisadi böyümə üçün zəruri investisiyalar və böyümə isə zəruri olan artım tempi olmadıqda əhalinin sayına uyğun əmək bazarında tələb yarada bilmir. Belə olan halda işsizlik artdıqca qeyri-formal məşğulluq təklifləri artmağa başlayır. İqtisadiyyatın strukturunda sənayenin payı aqrar sahəyə nisbətən azaldıqca qeyri-formal məşğulluq payı daha çox artacaq. Dolayısı ilə iqtisadi strukturda sənayenin payı ilə qeyri-formal məşğulluq arasında tərs mütənasiblik mövcuddur.¹⁶ İqtisadi səbəblər arasında iqtisadi böhranlar da qeyri-formal məşğulluğa zəmin yaradan səbəblərdir. İqtisadi böhranlarda şirkətlər öz işçi maliyyələrini azaltmağa cəhd edirlər və belə hallarda ucuz işçi qüvvəsi kimi qeyri-formal məşğulluq imkanlarından istifadə halları artır.

Sosial demoqrafik səbəblər arasında isə ən əhəmiyyətli səbəb kimi, əhali artımının iqtisadi böyümədən dəfələrlə çox olması göstərilməkdədir. Sürətli demoqrafik artım əmək bazarında öz təsirini təxminən 15-16 ildən sonra biruzə verir. Belə hallarda iqtisadiyyatın zəif böyüməsi və əmək qabiliyyətli yaşda olan əhali qədər yeni iş yerlərinin yaradılmaması işsizlik təhlükəsini artırır və əmək bazarında ediləcək təkliflərdə işçi namizədlərinə əlverişsiz mühit yaradır.¹⁷ Eyni zamanda demoqrafik məsələlərdən biri urbanizasiya ilə bağlıdır. Kənd əhalisinin ümumi əhalidə payının çox olduğu ölkələrdə qeyri-formal məşğulluq səviyyəsi daha yüksək olur. Bunun başlıca səbəblərindən biri kənd yerlərində məşğulluq və iqtisadiyyatın uçotunun yaradılmasındakı çətinliklərdir. İkinci səbəb isə kənd əhalisinin çoxluq təşkil etdiyi ölkələr eyni zamanda kifayət qədər sənayeləşməmiş ölkələr olduğu üçün bu ölkələrdə xüsusi ilə aqrar və xidmət sahələrində qeyri-formal məşğulluqla bağlı artım ola- caq.

Maliyyə səbəbləri isə müəyyən mənada mikro səviyyədə olan problemləri əhatə edir. Xüsusi ilə kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin maliyyə resurslarına çıxışının məhdud olması, işçi qüvvəsinə çəkilən xərclərin minimallaşdırmağa çalışır. Qeyri-formal məşğulluqda işçi qüvvəsinə ödəniləcək vergi və sosial ödənişlər işçi qüvvəsinə çəkiləcək xərcləri azaltdığı üçün bu tip işəgötürən müəssisələrdə qeyri-formal məşğulluq səviyyəsi digərlərinə nəzərən daha yüksəkdir. Ekspertlərin fikrinə əsasən, qeyri-formallıq prosesi narahatlıq doğura- caq məsələ deyil. Belə ki, inkişaf etməkdə olan bazarlarda ixtisasız işçilər üçün iş yerləri yaradır və şəhərlərdəki məşğulluq gərginliyini azaldır. Tədqiqatçıların fikrinə görə rəsmi is- tehsal və xidmət sektorları böyüdükcə daha çox iş yeri yaranacaq və nəticədə qeyri-formal məşğulluq problemi yox olacaq.¹⁸

Bir digər səbəblərdən biri işçi qüvvəsinin təhsil səviyyəsi ilə bağlıdır. İqtisadi fəal əhali arasında kvalifikasiyasız şəxslərin sayı çoxaldıqca qeyri-formal məşğulluq səviyyəsi daha yüksək olmaqdadır. OECD-nin statistikasına görə qeyri-formal məşğul əhalinin təhsil bölgüsündə təhsili olmayan, ibtidai təhsil və orta təhsilli şəxslərin qeyri-formal məşğulluqda payı təxminən 65-70% arasında dəyişməkdədir¹⁹ Müxtəlif ölkələrdə bu göstərici fərqli olsa da hər bir ölkədə qeyri-formal məşğul şəxslərin təhsil bölgüsündə qeyd edilən kateqoriyada olan şəxslərin payı kifayət qədər yüksəkdir.

¹⁶ Williams, C.C., This is a repository copy of Why is informal employment more common in some countries? an exploratory analysis of 112 countries., 2019 Emerald Group Publishing

¹⁷ International Organization of Employers, The Informal Economy: an Employer's Approach, June, 2021

¹⁸ Aslanov Xəzər, QEYRI-FORMAL MƏŞĞULLUĞUN SOSIAL İQTİSADI RİFAHA QLOBAL VƏ YERLİ SƏVİYYƏDƏ TƏSİRİ, Qərb Universiteti, Elmi Xəbərlər № 1, 2023 (İctimai və Texniki elmlər seriyası), s 64-71

¹⁹ OECD, Informal Employment Statistical Data, 2017''

Azərbaycanda qeyri-formal məşğulluğa qarşı mübarizə üzrə normativ hüquqi baza

Ölkəmizdə qeyri-formal məşğulluğu yaradan səbəblərin aradan qaldırılması üçün bir neçə dövlət proqramı da qəbul edilmişdir. 2019–2030-cu illər üçün Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası qəbul edilmiş, həmin strateji sənəddə qeyri-formal məşğulluğun müəyyənləşdirilməsi və qarşısının alınması, qeyri-formal məşğulluğa nəzarət üzrə vahid elektron informasiya ehtiyatının yaradılması nəzərdə tutulmuşdur.²⁰ Eyni zamanda “Məşğulluq Strategiyasının Həyata Keçirilməsinə dair” 2020-2025-ci illər üzrə tədbirlər planının 4-cü bölmədə “Sosial dialoqun inkişaf etdirilməsi və qeyri-formal əmək münasibətlərinin qarşısının alınması” başlığı altında 7 istiqamətdə tədbirlərin keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu tədbirlərin ən vacib istiqamət isə qeyri-formal məşğulluğun qarşısının alınmasına yönəldilmiş kompleks tədbirlərin (normativ hüquqi aktların təkmilləşdirilməsi, inzibatçılığın təkmilləşdirilməsi, nəzarət tədbirlərinin gücləndirilməsi, monitoring və qiymətləndirmə sisteminin qurulması, məlumatlandırma və təbliğat işlərinin təşkilinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.²¹ Qeyri-formal məşğulluqla bağlı əhəmiyyətli sənədlərdən biri də Azərbaycan Respublikasında qeyri-formal məşğulluğun qarşısının alınmasına dair Tədbirlər Planı” sənədidir. Sənəd 5 bölmə olmaqla 36 istiqamətdə tədbir nəzərdə tutulmuşdur. Buradakı bir çox tədbirlər planı yuxarıda sadalanan səbəblərin aradan qaldırılmasına yönəlmiş tədbirlərdir. Birinci ana istiqamət normativ hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi ilə bağlıdır. Buradakı tədbirlər sahibkarlıq subyektlərinə vergi və sosial sığorta ödənişlərində güzəşt və nəzarət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinə yönəlmişdir. Habelə qeyri-formal məşğulluq halları aşkarlanan sahibkarlıq subyektlərinə sanksiyaları nəzərdə tutan tədbirlər nəzərdə tutulmuşdur. İkinci istiqamət inzibatçılığın təkmilləşdirilməsi istiqamətindədir ki, burada qeyri-formal məşğulluğun rəsmiləşdirilməsi, amnistiya mexanizmlərinin hazırlanması, əmək müfəttişlərinin işlərinin təkmilləşdirilməsinə yönələn fəaliyyətləri nəzərdə tutur. Üçüncü istiqamət nəzarət tədbirlərinin gücləndirilməsi və təkmilləşdirilməsinə yönəlmişdir. Mövzumuz baxımından ən vacib istiqamətlərdən biri qeyri-formal məşğulluğa qarşı mübarizədə monitoring və qiymətləndirmə mexanizmlərinin qurulmasıdır. Buradakı fəaliyyətlərdən biri məşğulluqla bağlı göstəricilərin cins, yaş qrupları, regionlar və iqtisadi fəaliyyətlər üzrə təsnifatlaşdırmanın təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutur. Bu sahədə Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən ciddi şəkildə təkmilləşdirilmə aparılmış və əmək bazarı statistika xeyli təkmilləşmişdir. Lakin, bu ümumi məşğulluq sahəsini əhatə etdiyi üçün qeyri-formal məşğulluğu müəyyənləşdirmək çox çətindir. Tədbirlər planının monitoring və qiymətləndirmə sisteminin qurulması istiqamətinin 2-ci bəndində qeyri-formal məşğulluqla bağlı monitoring və qiymətləndirmənin aparılması və bununla qeyri-formal məşğulluğun müəyyənləşdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.²² da təəssüf ki, bununla bağlı hələlik dövrü hesabat yayınlanmır. Dövrü hesabatın hazırlanması qeyri-formal məşğulluq sahəsində görülən işlərin effektivliyini ölçmək baxımından çox faydalı ola bilərdi. Bu, müəyyən mənada həm də cins bölgüsü üzrə qeyri-formal məşğulluğun necə dəyişdiyini və gələcəkdə hansı siyasətlərin qəbul edilməsinə istiqamət vermək baxımından da faydalı olardı.

²⁰ “2019–2030-cu illər üçün Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası

²¹ “Məşğulluq Strategiyasının Həyata Keçirilməsinə dair” 2020-2025-ci illər üzrə tədbirlər planı

²² Azərbaycan Respublikasında qeyri-formal məşğulluğun qarşısının alınmasına dair Tədbirlər Planı

Qeyri-formal məşğulluğun diaqnostikası metdologiyası və statistik məlumatların hazırlanması

Qeyri-formal məşğul şəxslərin hesablanması kifayət qədər ciddi problemlərdən biri olaraq aktuallığını qorumaqdadır. Bu kateqoriyada olan şəxslərin əmək fəaliyyəti haqqında məlumatların olmaması onların dəqiq hesablanması haqqında ciddi problemlər yaratmaqdadır. Bir çox hallarda rəsmi qeydiyyatda olmayan şəxslər işsiz şəxslər də hesab oluna bilərlər. İctimaiyyətdə çox zaman muzzla işləməyən və ya rəsmi sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmayan, lakin qazancı olan şəxsləri də işsiz hesab edirlər. Bu baxımdan əmək qabiliyyətdə yaşda olan əhali əsasən 2 kateqoriyaya ayrılır. Bunlar iqtisadi fəal əhali və iqtisadi qeyri-fəal əhalidir. İqtisadi fəal əhali məşğul şəxslər və işsiz şəxslərdən ibarətdir. İqtisadi qeyri-fəal əhali isə əmək qabiliyyətli yaşda olub öz iradəsi xaricində işləyə bilməyən şəxslərdir. Bunlar əyani formada ali, orta ixtisas və peşə məktəblərində təhsil alan şəxslər, orta təhsil müəssisələrin yuxarı sinifində təhsil alan şəxslər, müddətli hərbi xidmətdə olanlar, cəzaçəkmə müəssisəsində cəza çəkən şəxslər, evdar qadınlar və bənzəri kateqoriyada olan şəxslərdir. Dövlət Statistika Komitəsinin 2022-ci ilin yekunlarına nəzər yetirdikdə bu kateqoriyada olan şəxslərin sayı təxminən 2 milyondan bir qədər yüksək olduğu təxmin edilir. İlk baxışda əmək qabiliyyətli yaşda olan şəxslərin sayından iqtisadi fəal əhali və iqtisadi qeyri-fəal əhalinin sayından çıxdıqdan sonra qeyri-formal məşğul əhalinin sayını tapmaq mümkün olar. Lakin, bu məsələ o qədər də sadə deyil. İqtisadi-qeyri fəal əhalidən olan şəxslər arasından da qeyri-formal məşğul olanlara rast gəlmək mümkündür. Məsələn əyani təhsil alan ali təhsil müəssisəsinin tələbəsi qeyri-formal sürətdə əmək fəaliyyəti ilə məşğul ola bilər. Bu xüsusi ilə yarımgünlük işə muzzd işlərdə sıx rastlaşan nümunələrdən biridir. Bu baxımdan təklif olunan formuldan gözlənilən saydan daha çox qeyri-formal məşğul şəxslər müəyyən etmək olar. Eləcə də işsiz kimi görünüb lakin qeyri-formal şəkildə qazanc əldə edən şəxslərə də rastlaşmaq mümkündür. Yəni, qeyri-formal məşğul olan şəxsləri həm iqtisadi fəal əhali, həm də iqtisadi qeyri-fəal əhali arasından müəyyən edildiyi üçün qeyri-formal məşğul şəxslərin dəqiq formullarla hesablayaraq dəqiq sayını müəyyənləşdirmək qeyri-mümkündür. İlk növbədə işsiz adlandırılan şəxslərlə qeyri-formal şəxsləri ayırmaq üçün işsiz şəxslər anlayışına aydınlıq gətirmək lazımdır. Beynəlxalq Əmək Təşkilatının identifikasiyasına görə işsiz şəxslər əmək qabiliyyətdə yaşda olub (15-64 yaş) işi və qazancı olmayan şəxslər hesab edilir. Həftədə ən azı 2 saat fərdi əmək, fərdi sahibkarlıqla məşğul olan və ya muzzla işləyərək qazanc əldə edən istənilən şəxs məşğul şəxs hesab edilir.²³ Ölkəmizdə isə, "Məşğulluq Haqqında Qanunu"nun 4-cü maddəsində göstəriləndiyi kimi, aşağıdakı şəxslər məşğul şəxslər hesab edilir

4.1.1. muzzla işləyənlər - Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinə uyğun olaraq işəgötürənlə əmək müqaviləsi (kontrakt) bağlayaraq, müvafiq iş yerlərində əmək fəaliyyətini əməkhaqqı müqabilində yerinə yetirən şəxslər;

4.1.2. mülki-hüquqi xarakterli müqavilələrlə işləyənlər - Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə uyğun olaraq qarşı tərəflə müqavilə bağlayıb əmək münasibətləri yaratmadan müəyyən haqq müqabilində işləri (xidmətləri) yerinə yetirən şəxslər;

4.1.3. sahibkarlar, mülkiyyətində kənd təsərrüfatına yararlı torpaq payı olanlar, ailə kəndli təsərrüfatının üzvləri;

4.1.4. haqqı ödənilən vəzifəyə seçilənlər, təyin və ya təsdiq edilənlər;

4.1.5. Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində xidmət edənlər;

4.1.6. ödənişli fəaliyyətlə məşğul olan ali və orta ixtisas təhsil müəssisələrində əyani təhsil alanlar;

²³ İLO, Definition of employment and unemployment persons

4.1.7. Azərbaycan Respublikasının ərazisində qanuni əsaslarla haqqı ödənilən əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər;

4.1.8. Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənar qanuni əsaslarla əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları.

Sadalanan kateqoriyada olan şəxslərin xüsusiyyətlərinə nəzər yetirdikdə onların hər birinin ortaq cəhəti fəaliyyətlər nəticəsində qazanc əldə etməsidir ki, bu da Beynəlxalq Əmək Təşkilatının məşğul şəxslərin identifikasiyasına uyğun gəlir. Şübhəsiz ki, qeyri-formal məşğul şəxslər qeyd edilən kateqoriyada olan şəxslər arasında o halda ola bilər ki, faktiki olaraq yuxarıda qeyd edilən fəaliyyətlərlə məşğul olub lakin müvafiq orqanların qeydiyyatında olmayan şəxslərdir.

Xüsusi çətinliklərdən biri də bəzi hallarda formal sürətdə məşğul olan şəxs eyni zamanda qeyri-formal əmək bazarında da fəaliyyətini davam etdirə bilər. Ölkəmizdə xüsusi ilə təhsil sahəsində işləyən şəxslərin işdən kənar repititorluqla məşğul olması tipik nümunələrdən biridir. Belə vəziyyətdə bu şəxsləri hansı kateqoriyaya aid etmək və metodoloji baxımdan yanaşmada hansı məşğulluq növünü nəzərə alınmaq ilə bağlı müəyyən suallar yaranır.

Hər hansı bir qeydiyyat və uçotun olmaması qeyri-formal məşğulluğun yalnız sahə araşdırması ilə, xüsusi ilə monitorinqi ilə müəyyənləşdirmək mümkündür. Beynəlxalq Əmək Təşkilatının işsizliyin diaqnostikası ilə bağlı ölkələrdə dövrü olaraq sorğu həyata keçirir. Sorğu reprezentativliyi təmin etmək məqsədi ilə təsadüfi nümunə seçimi ilə müəyyənləşən ev təsərrüfatlarında həyata keçirilir. Təkmilləşdirilmiş sorğu 8 bölmə və 96 sualdan ibarətdir. Bu bölmələr əsasən sosial demoqrafik xüsusiyyətləri-cins, yaş, ailə vəziyyəti, ailə təsərrüfatındakı rolu, təhsil səviyyəsi, yaşadığı yaşayış məntəqəsinin tipi, ailə üzvlərinin sayı, iş saatları və qazancı, iqtisadi fəaliyyət növü, işçi statusu və vəzifəsi, peşəsi, əmək fəaliyyətinin tam və ya yarızamanlı, mövsümü və daimi olması, əmək müqaviləsinin yazılı, yoxsa şifahi olması, məşğulluq forması (muzdlu, fərdi əmək, sahibkarlıq, ev işçisi) kimi dəyişənləri əhatə edir. Bu dəyişənlər kifayət qədər böyük bir meta məlumat formalaşdırmağa imkan yaratsa da ölkəmizdə qeyri-formal məşğulluqla bağlı təfəssatlı statistik məcmua yayınlanmamışdır.

Bu sorğuda diqqətimizi cəlb edən əsas məsələlərdən biri də qazancın əldə edilməsi üçün bağlanan müqavilələrin şifahi yoxsa yazılı olmasıdır. Bu cür dolayı yolla qeyri-formal məşğulluğun göstəriciləri müəyyənləşdirilir. Beynəlxalq Əmək Təşkilatı bu cür sorğularda qeyri-formal məşğulluğu tam müəyyənləşdirmək üçün əlavə dərinləşdirilmiş suallar verir. Bu suallar qeyri-formal məşğulluğun mühüm əhəmiyyət kəsb edən işinin xarakteristikası, iqtisadi seqmenti, habelə işin daimi və müvəqqəti olması və ya bənzəri məsələləri əhatə edir. İkinci bir məsələ də ondan ibarətdir ki, bir çox ölkələrdə qeyri-formal sektordakı bir çox əmək fəaliyyəti növləri ikinci dərəcəli işlər hesab edilir. Belə olan halda respondentə verilən suallar yalnız birinci dərəcəli işlər üçün deyil, eyni zamanda, ikinci dərəcəli hesab edilən işlər üçün də verilməlidir” cümləsi ilə əvəz olunsun.²⁴

²⁴ Hussmanns, Ralf (2001): Informal sector and informal employment: elements of a conceptual framework; Paper presented at the Fifth Meeting of the Expert Group on Informal Sector Statistics (Delhi Group), New Delhi, 19-21 September 2001

QEYRI-FORMAL MƏŞĞUL ŞƏXSLƏRİN STATİSTİK GÖSTƏRİCİLƏRİ

Əvvəlki bölmədə qeyd edildiyi kimi qeyri-formal məşğulluq yalnız sahəvi tədqiqatda müəyyənləşdirmək mümkündür. Bu baxımdan qeyri-formal məşğulluqda rəqəmlər təxmini olur. Lakin onun miqyasının ölçülməsində adətən əldə edilən təxmini rəqəmin məşğul şəxslərin nisbətində ilə əldə edilən dəyərlər ölkələr arasında müqayisəli təhlilin aparılmasına imkan yaradır. Statistika ədəbiyyatında ölkələrlə yanaşı, eyni zamanda cinsə, təhsil səviyyəsinə, şəhər və kənd əhalisinə, iqtisadiyyatın sektorlar üzrə bölgüsünə müqayisəli təhlili mövcuddur. Bu cür müqayisəli təhlil bütün təsnifatlar üzrə qeyri-formal məşğul şəxslərin məşğul şəxslərə nisbəti əsasında həyata keçirilir. Bu tipdə olan hesabatlar və müqayisəli təhlillər əsasən Beynəlxalq Əmək Təşkilatının sorğu əsasında formalaşdırdığı verilənlər bazası əsasında həyata keçirilir.

Beynəlxalq Əmək Təşkilatının 2016-cı ildə hazırladığı bəzi statistik məlumatlar qeyri-formal məşğul şəxslərin profili haqqında xüsusi ilə qadınların qeyri-formal məşğulluqdakı payı ilə bağlı mühüm nəticələri özündə ehtiva edir. Eyni zamanda bundan əvvəlki bölmələrdə qeyri-formal məşğulluğu yaradan səbəbləri də tədqiq edərkən bu sektorda olan şəxslərin profili də təxmin edilmişdi. Beynəlxalq Əmək Təşkilatı daha çox ayrı ayrı ölkələrin deyil dünya üzrə regional bölgü əsasında müqayisəli təhlillər aparmaqdadır.

Cədvəl 1:

Ümumi məşğulluq, kənd təsərrüfatından kənar məşğulluğu, cins və ölkə gəlir qrupu üzrə məşğulluqda hər bir statusda qeyri-rəsmi məşğulluğun faizi, 2016									
	Ümumi məşğulluq				Kənd təsərrüfatından kənar məşğulluq				
	Dünya	İnkişaf etmiş	Yeni yaranan	İnkişaf etməkdə olan		Dünya	İnkişaf etmiş	Yeni yaranan	İnkişaf etməkdə olan
İşçilər	40	10	49	63		38	10	47	51
Kişi	42	10	51	63		41	10	50	54
Qadın	35	11	45	63		33	11	43	46
İşəgötürən	51	29	55	66		49	41	50	67
Kişi	51	28	55	67		49	39	50	66
Qadın	49	31	53	64		50	44	50	69
Öz-özünə işləyən	86	69	86	93		82	67	83	88
Kişi	87	68	87	93		82	66	84	85
Qadın	85	70	84	93		82	69	82	92

Yuxarıda qeyd edilən cədvəldə dünya ölkələri üzrə qeyri-formal məşğulluğun ümumi məşğulluqdakı payını ifadə edən göstəricilər əks olunmuşdur. Həmin göstəricilərdə ölkələr ümumi dünya üzrə inkişaf etmiş, inkişaf edən ölkə və inkişaf etməkdə olan ölkələr üzrə göstəricilər əks olunmuşdur. Eyni zamanda qeyri-formal məşğul şəxslər arasında maddə ilə işləyən və fərdi əməklə məşğul olan şəxslərin ayrı ayrılıqda göstəriciləri təqdim edilmişdir. Bundan başqa qeyri-aqrar sahədə qeyri-formal məşğulluqla ümumi məşğulluq göstəriciləri müqayisəli təhlil edilmişdir. Bu cədvəldən çıxan çox mühüm nəticələr aşağıdakılardır:

- Ümumilikdə qeyri-aqrar sahələrdə qeyri-formal məşğulluq səviyyəsinin göstəriciləri ümumi göstəricidən bir qədər aşağıdır. İstisna halı olaraq maddə ilə işləyən qadınların qeyri-formal məşğulluqdakı payı qeyri-aqrar sahələrdə daha yüksəkdir.

- İnkişaf etmiş ölkələrin göstəriciləri ilə inkişaf edən və inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında kəskin fərqlər mövcuddur və inkişaf etmiş ölkələrdə bu göstərici çox digər ölkələrə nəzərən daha aşağıdır
- Fərdi əmək və fərdi sahibkarlıqda qeyri-formal məşğulluq digər göstəricilərə nəzərən daha yüksəkdir.
- Bəzi istisnalar olmaqla qeyri-formal məşğulluq səviyyəsi kişilərdə qadınlara nəzərən daha yüksəkdir. Bununla yanaşı maddə ilə işləyənlər arasında isə qadınların qeyri-formal məşğulluq səviyyəsi kişilərə nəzərən daha yüksəkdir.

Qeyd edilən nəticələrin ölkələr kateqoriyası üzrə fərqləri onu deməyə əsas verir ki, qeyri-formal məşğulluq eyni zamanda iqtisadi inkişaf anlayışı ilə sıx əlaqədədir. Qadınlar və kişilər arasında fərqlərin əhəmiyyətli səviyyədə olmaması bu problemin gender aspektli deyil daha çox iqtisadi inkişaf aspektindən qiymətləndirilməsinin vacib olduğunu vurğulayır. Eyni zamanda qeyri-formal məşğulluğu müəyyənləşdirən ikinci bir məsələ ölkədəki ümumi əmək bazarının vəziyyətidir. Yəni qeyri-formal məşğulluq formal məşğulluqdan müstəqil olaraq düşünülə bilməz. Növbəti cədvəl isə iqtisadiyyatın ayrı ayrı segmentlərində və şəhər/kənd əhalisi arasındakı qeyri-formal məşğulluq səviyyəsinin göstəricilərini əhatə edir

Cədvəl 2:

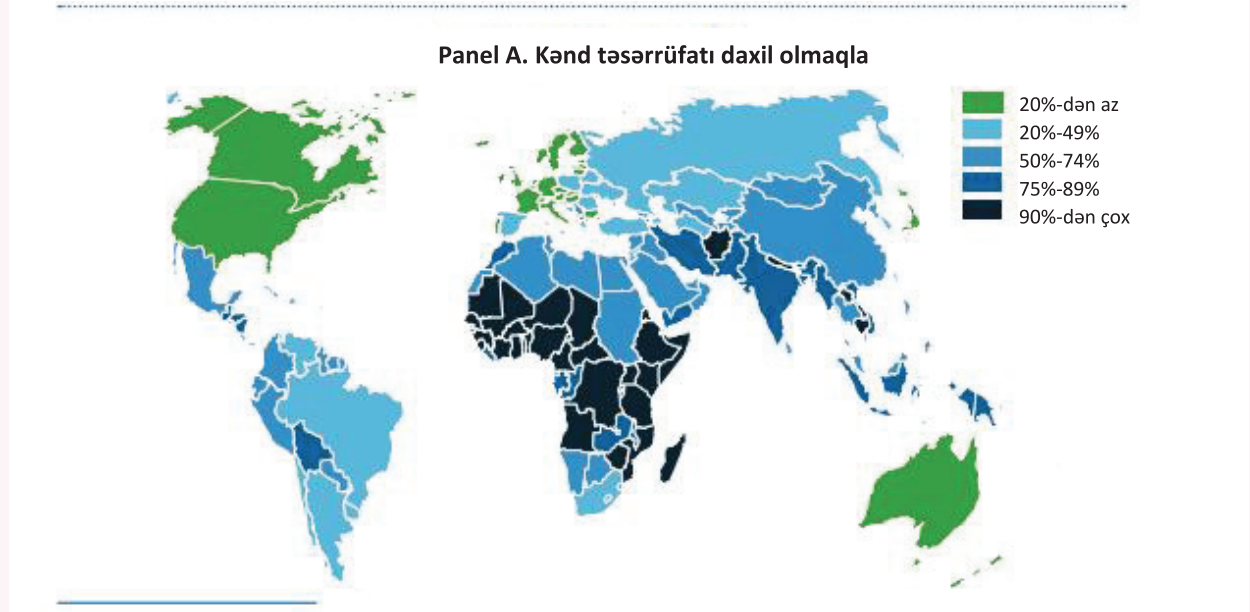
Sənaye sahəsində qeyri-rəsmi məşğulluğun faizi: ümumi, kənd, şəhər, kənd təsərrüfatından kənar məşğulluq, ölkə gəlir qrupu üzrə. 2016				
	Dünya	İnkişaf etmiş	Yeni yaranan	İnkişaf etməkdə olan
Ümumi məşğulluq	61	18	67	90*
Kənd	80	22	83	90
Şəhər	44	17	51	79
Kənd təsərrüfatı	94	59	93	98
Kənd	95	64	95	98
Şəhər	87	49	82	98
Sənaye	57	16	67	73
Kənd	69	17	75	87
Şəhər	49	15	61	65
Xidmət	47	18	55	74
Kənd	65	19	71	79
Şəhər	39	17	47	70
Kənd təsərrüfatından kənar məşğulluq	51	17	59	73
Kənd	61	18	72	74
Şəhər	44	16	50	71

Mənbə: BƏT-in ev təsərrüfatları sorğusunun mikro-məlumat toplusuna əsaslanan hesablamaları

Cədvəl 2-dəki göstəricilərə nəzər yetirdikdə ölkələrin inkişaf səviyyəsinə görə ciddi fərqlər yenə də öz qüvvəsindədir. Qeyri-formal məşğulluq səviyyəsi iqtisadiyyatın aqrar sahəsində daha qabarıq görünməkdədir. Aqrar sahədə qeyri-formal məşğulluq ümumi göstəricidən təxminən 1.5 dəfə çoxdur. İnkişaf etmiş ölkələrdə isə 3 dəfə çox olmasına baxmayaraq inkişaf etməkdə olan ölkələrdə aqrar sahədəki qeyri-formal məşğulluqla ümumi qeyri-formal məşğulluq səviyyəsi arasında ciddi fərq müşahidə edilməmişdir. Ən az qeyri-formal məşğulluq xidmət sektorunda müşahidə edilmişdir. Lakin inkişaf etmiş ölkələrdə ən az qeyri-formal məşğulluq səviyyəsi 16%-lə sənaye sahəsində müşahidə edilmişdir. İnkişaf edən ölkələrdə isə 55%-lə xidmət sektorunda qeyri-formal məşğulluq səviyyəsi müəyyənləşmişdir. Ən vacib nəticələrdən biri isə bütün ölkə kateqoriyalarında kənd əhalisinin qeyri-formal məşğulluq səviyyəsi şəhər əhalisinə nəzərən daha yüksəkdir. Bu fərq dünya üzrə 36%, inkişaf etmiş ölkələr üzrə 5, inkişaf edən ölkələr üzrə 32, inkişaf etməkdə olan ölkələr üzrə isə 21% təşkil edir. Burada ən vacib nəticələrdən biri budur ki, əgər bir ölkədə məşğul əha-

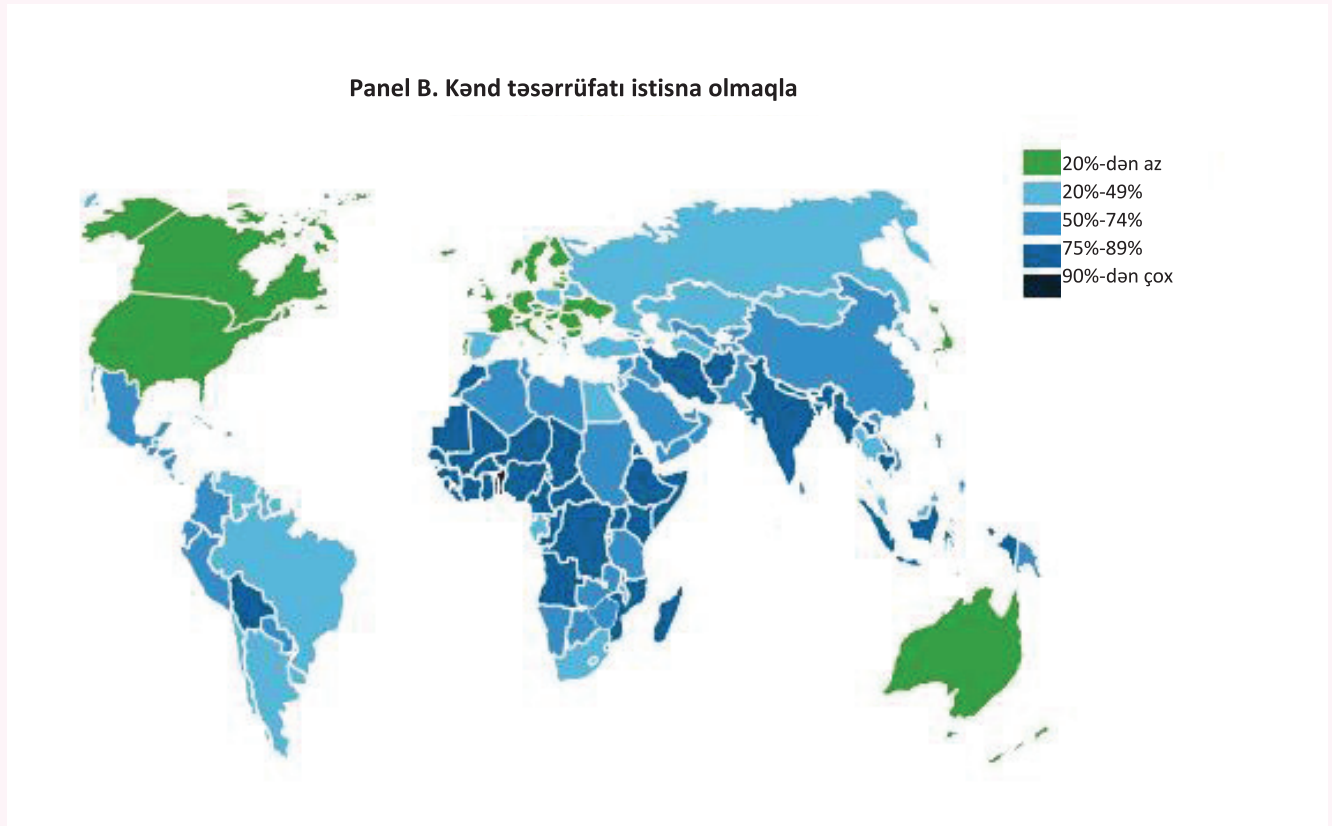
linin iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə bölgüsündə kənd təsərrüfatının payı yüksədirsə qeyri-formal məşğulluğun payı da yüksələcək. Azərbaycanda Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına görə məşğul əhalinin təxminən 36%-i kənd təsərrüfatında fəaliyyət göstərir.²⁵ Bu baxımdan Azərbaycanda qeyri-formal məşğulluq səviyyəsinin kənd təsərrüfatında daha yüksək olduğunu və qadınlar arasında qeyri-formal məşğulluq səviyyəsinin də kənd təsərrüfatında daha yüksək olacağını təxmin etmək mümkündür. Aşağıdakı iki xəritədə kənd təsərrüfatının qeyri-formal məşğulluqda necə çoxaldıcı təsir yaratdığını görmək mümkündür.

Xəritə 1: Kənd təsərrüfatı daxil olmaqla və istisna olmaqla, ümumi məşğulluqda qeyri-formal məşğulluğun payı (faizlər, 2016-cı il)

Xəritələrdən birincisi aqrar sahədə işləyənlər daxil olmaqla təqdim edilmişdir. Ölkəmizdəki qeyri-formal məşğulluq səviyyəsi 20-45% intervalındakı kateqoriyaya aid edilmişdir. Burada əsasən 4 interval müəyyən edilmişdir. Göründüyü kimi inkişaf etmiş ölkələr azlıq təşkil edir və demək olar ki, hamısında qeyri-formal məşğulluq 20%-dən aşağıdır. Aşağıdakı ikinci xəritədə isə kənd təsərrüfatında çalışan formal və qeyri-formal məşğul şəxslər daxil edilmədən təqdim edilmişdir. Rənglərdə nəzərə çarpacaq dərəcədə dəyişikliklərin baş verdiyi müəyyən edilmişdir. Əsasən Latin Amerikasını və Cənubi Amerika ölkələrində bu dəyişiklikləri, əsasən qeyri-formal məşğulluq səviyyəsinin əhəmiyyətli dərəcədə azaldığını müşahidə etmək mümkündür. Eləcə də Afrikanın mərkəzi hissəsində yerləşən ölkələrdə də qeyri-formal məşğulluq səviyyəsində bir interval azalmanın olduğu müəyyən edilmişdir. Avropa və post Sovet ölkələrində isə xüsusi dəyişiklik müşahidə edilməmişdir. Hər iki xəritənin müqayisəli təhlili onu göstərir ki, qeyri-formal məşğulluq səviyyəsi ilə iqtisadiyyatın kənd təsərrüfatında işləyən şəxslərin məşğulluqdakı payı arasında düz mütənasib əlaqə mövcuddur.

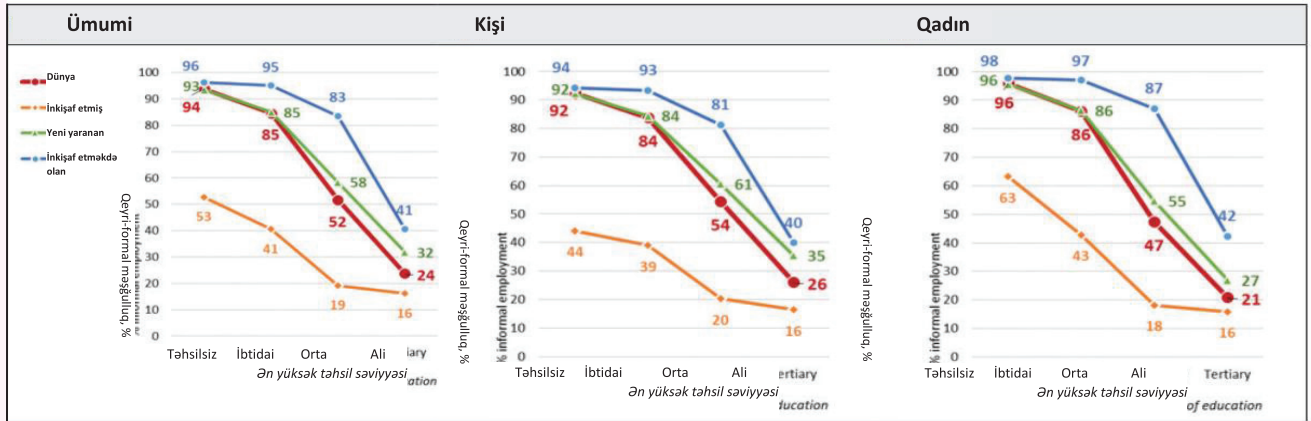
²⁵ Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin Əmək Bazarı göstəriciləri, 2022

Vacib məqamlardan biri də təhsil səviyyəsində qeyri-formal məşğulluğun necə dəyişdiyini görə bilməkdir. Təhlilin əvvəlki bölümlərində mütəxəssislərin irəli sürdüyü tezislərdən biri də qeyri-formal məşğulluq səviyyəsi ilə təhsil səviyyəsi arasında əlaqə ilə bağlıdır. Nisbətən təhsil səviyyəsi yüksək olan və kvalifikasiyalı şəxslərin formal əmək bazarında iştirakı təhsilsiz şəxslərə nəzərən daha yüksək olur. Nisbətən təhsilli insanlar əmək bazarındakı öz şərtlərini işəgötürən müəssisələrə daha rahat diktə etdiyinə görə onları qeyri-formal məşğulluğa cəlb etmək imkanı zəifdir. (cümlə dəyişdirilmişdir) Bununla yanaşı işaxtaran şəxslərin təhsilli olması ilə bərabər ölkələrin iqtisadi strukturunu da həmin təhsilə uyğun vakansiyaları tələb etməlidir. Bu baxımdan fərqli təhsil səviyyələrində olan şəxslərin qeyri-formal məşğulluqdakı payının fərqlənməsi gözlənilə bilər. Bununla bağlı Beynəlxalq Əmək Təşkilatı 2016-cı il verilənlər bazası əsasında fərqli ölkə kateqoriyalarını, cinsi və təhsil səviyyəsi üzrə qeyri-formal məşğulluq səviyyəsinin müqayisəli təhlilinə imkan yaradan aşağıdakı qrafikləri tərtib etmişdir:

²⁶ 6 ILOSTAT, BƏT-in Trendlər Ekonometrik Modellərindən 2016-cı il üçün məşğulluğun əhaliyə nisbəti

Qrafik 2: Təhsil və cinsə görə qeyri-rəsmi məşğulluğun ümumi məşğulluqda payı (faizlər, 2016-cı il) (ent)

Qrafikin üfiqi istiqamətində müxtəlif təhsil səviyyələri, şaquli istiqamətdə isə qeyri-formal məşğulluq səviyyəsinin dərəcələri təqdim edilmişdir. “Qrafikdən görüldüyü kimi, təhsil səviyyəsi yüksəldikcə qeyri-formal məşğulluq səviyyəsi də artmağa başlayır. Bu, həm ümumi nəticələrdə, həm də qadın və kişilərdə demək olar ki, eyni trendlə davam etməkdədir. Eyni zamanda qrafikdə fərqli ölkə kateqoriyaları arasında əvvəlki bölümdə qeyd edilən fərqlər də müəyyən edilmişdir. Qrafik həm də onu göstərir ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə belə kvalifikasiyalı işçilərdə qeyri-formal məşğulluq səviyyəsi digər ölkələrə nəzərən daha yüksəkdir. Bununla yanaşı ölkələr arasında təhsilli (kvalifikasiyalı) şəxslərin qeyri-formal məşğulluq səviyyələri arasındakı fərqlər digər təhsil səviyyələrindəki fərqə görə azdır. Bu onu göstərir ki, təhsil səviyyəsi aşağı düşdükcə ölkələr arasındakı qeyri-formal məşğulluq səviyyələri arasındakı fərqlər də artmaqdadır.

Azərbaycanda qeyri-formal məşğulluqla bağlı göstəricilər təəssüf ki mütəmadi formada yayınlanmır. Beynəlxalq Əmək Təşkilatının Azərbaycan haqqında statistikasına əsasən 2009-cu ildə qeyri-formal məşğulluqda olan qadınların sayı 254,000 nəfər, kişilərin sayı isə 153,000 nəfər olmuşdur. Bu rəqəmlər qeyri-kənd təsərrüfatı üzrə məşğulluğun uyğun olaraq 41.7% ilə 16.6%-ni əhatə edirdi²⁷ Belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, qeyri-formal məşğulluqda işləyən qadınların 58.3%-i kənd təsərrüfatı sahəsində işləyirlər. Bu sahədə qadınların əsas yerinə yetirdikləri işlər böyük və kiçik baş heyvanlara qulluq, süd məhsullarının hazırlanması, bitkiçilik və digər kənd təsərrüfatı məhsullarının hazırlanması işləridir. Xidmət sektorunda qadınlar əsasən dayəlik, xadimə, ictimai işə obyektlərində ofisiant və bənzəri peşələr kimi nisbətən aşağı gəlirli xidmət sektorlarında işləyirlər. Asiya İnkişaf Bankının “Azərbaycanın Ölkə üzrə Gender Qiymətləndirməsi” sənədində qeyd olunur ki, ölkədə qeyri-formal məşğulluq sektorunda nə qədər qadınların işləməsi ilə bağlı hər hansı bir statistik məlumat yayımlanmamışdır²⁸ Bu baxımdan bu tip statistik məlumatların olmaması qeyri-formal sektorda məşğul olan qadınların peşələr üzrə statistik bölgüsünü aparmağa imkan yaratmır. Gələcəkdə Beynəlxalq Əmək Təşkilatı və Dövlət Statistika Komitəsi ilə birgə bu tip təsnifatlaşdırılmış məlumatların hazırlanması qadınların qeyri-formal məşğulluqdan formal məşğulluğa keçid üçün hazırlanacaq siyasətdə daha dəqiq alətlərdən istifadəsinə imkan yaradardı..Başqa bir tədqiqatın hesabatında isə qeyd olunur ki, Azərbaycanda qeyri-formal onlayn çalışan işçilərin 10%-ni qadınlar təşkil edir.²⁹ Azərbaycanda qeyri-formal məşğul qadınların sayı dəqiq bilinməsə də onların əsasən xidmət sektorunda, o cümlə-

²⁷ Abdurrahimli F. Informal employment as a side effect of informal economy in Azerbaijan. SSRN Electronic Journal. 2019:1-6. D

²⁸ Asian Development Bank, Azerbaijan Country Gender Assesment,2019

²⁹ European Training Foundation, New Forms of Employment in the Eastern Partnership Countries: Platform Work in Azerbaijan

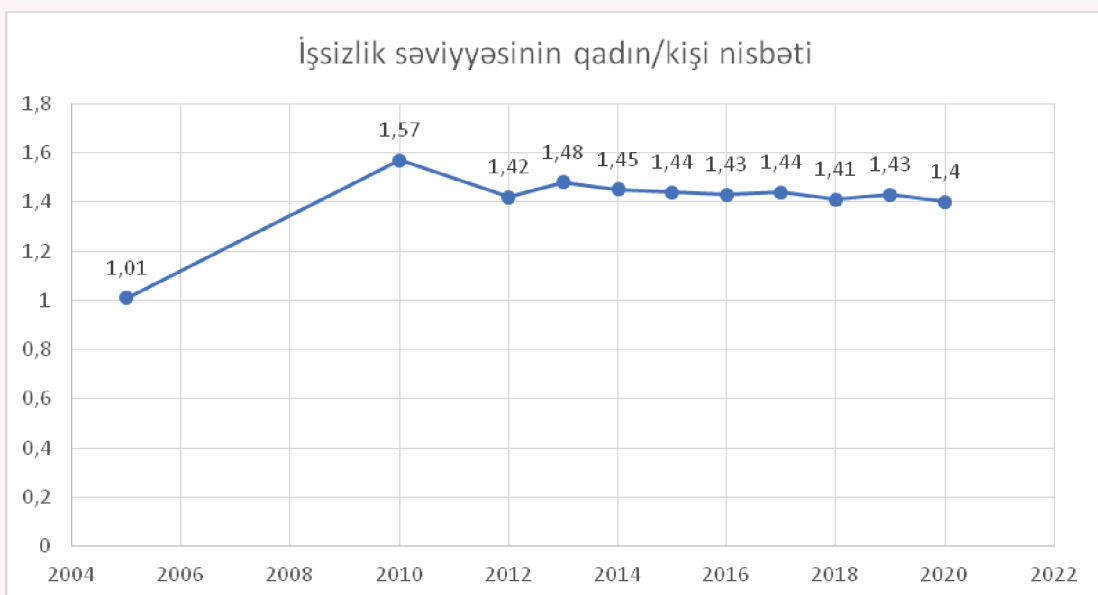
dən dayəlik, repitorluqda və kənd təsərrüfatında daha çox olduğunu güman etmək olar. Eyni zamanda məşğul əhalinin təxminən 36%-nin kənd təsərrüfatında olması qeyri-formal məşğul qadınların daha çox kənd təsərrüfatı sahəsində olması ehtimalını artırır. CEDAW-ın hesabatına alternativ olaraq hazırlanan hesabatın 11-ci bəndində qadınların məşğulluqdakı rolu ilə bağlı 48-53-cü alt bəndlərində qadınların məşğulluğu ilə bağlı bəzi göstəricilər yer almışdır. Burada qeyd edilən bəzi bəndlərdəki göstəricilər tədqiqat sənədin növbəti bölmələrində yer almışdır. Bu alt bəndlərdə qadınların işsizlik səviyyəsinin kişilərə nəzərən daha yüksək olması, əmək kollektivlərində qadınların qısnanması, ayrışeçkiliyə məruz qalması, xüsusi təhlükəli peşə təsnifatlarında qadınların çalışmasına qanunla qoyulan qadağalar (38 iqtisadi sahə üzrə 678 peşə təsnifatı), rəhbər orqanlarda qadınların çox az sayda təmsil olunması kimi məsələlər əks olunmuşdur. Hesabatda qeyri-formal iqtisadiyyatın son 20 ildə 54% təşkil edildiyini və bu səbəbə görə qeyri-formal məşğulluqda qadınların sayının çox olacağı ilə bağlı qeydlər mövcuddur. Hesabat qadınların qeyri-formal məşğulluğu ilə bağlı hər hansı bir konkret statistik məlumat göstərə bilməmişdir. Sənədin tövsiyyə hissəsində qeyri-formal iqtisadiyyat üzrə daha dərinləşdirilmiş və təsnifatlaşdırılmış təhlillərin aparılması tövsiyyə edilmişdir.

Bütün bu mülahizələrdən sonra belə qənatə gəlmək mümkündür ki, qeyri-formal məşğulluğu formal məşğulluqdan müstəqil fikirləşmək mümkün deyil. Çünki hər ölkədə iqtisadiyyatın strukturu həm formal həm də qeyri-formal məşğulluqda əks olunur. Dolayısı ilə formal məşğulluqdakı vəziyyət həm də qeyri-formal məşğulluqdakı vəziyyəti də əks etdirə bilər. Eyni zamanda ölkələrdə əmək bazarının ayrılmaz hissələrindən biri də təhsil səviyyəsidir. Bu baxımdan növbəti bölümlərdə Azərbaycanda əmək bazarının formal məşğulluq hissəsinin təhlili müəyyən mənzərə yarada bilər.

AZƏRBAYCANIN ƏMƏK BAZARINDA GENDER TƏHLİLİ

Azərbaycanın əmək bazarında qadınların təmsilçiliyini və hansı sahələrdə daha çox fəaliyyət göstərməsinin müəyyənləşdirməmişdən qabaq işsizlərin iqtisadi fəal əhali ilə nisbətini müəyyənləşdirmək vacibdir. Çünki, qeyri-formal məşğulluq səviyyəsi ilə işsizlik arasında yaxın əlaqənin olduğu əvvəlki bölmələrdə müəyyən edilmişdir. Beləliklə aşağıdakı qrafikdə işsizlik səviyyəsində gender təhlili ifadə edilmişdir. Əmək bazarının vacib göstəricilərindən biri kimi işsizlik səviyyəsinin cinslər üzrə bölgüsü aşağıdakı kimi olmuşdur.

Qrafik 3: İşsizlik səviyyəsinin qadın/kishi nisbəti

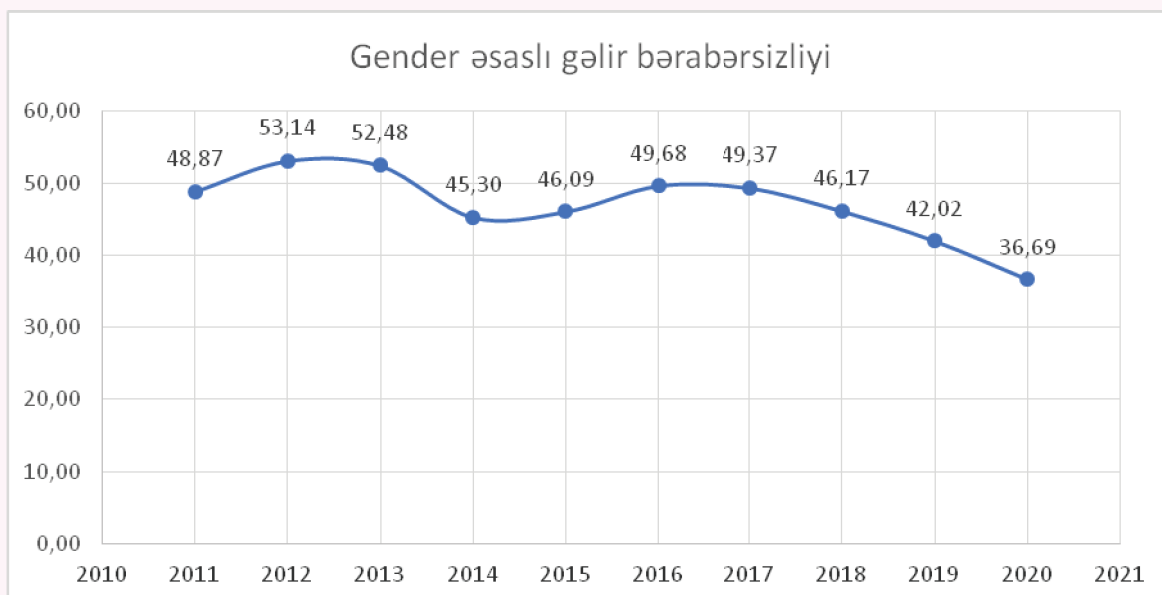

Qrafik Dövlət Statistika Komitəsinin Gender mövzusunda bülleteni əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Qrafik 3-dən göründüyü kimi, 2005-ci ildə qadın və kişilərin işsizlik səviyyəsində demək olar ki fərq mövcud deyildi. 2005-ci ildən sonrakı dövr daha çox neft gəlirlərinin ciddi artımı kimi xarakterizə edilir və belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, neft gəlirlərinin məşğulluqdakı faydalarından daha çox kişi cinsinə məxsus şəxslər faydalanmışdır. 2012-ci ildə kişi və qadın cinsləri arasındakı fərq təxminən 57%-dən 42%-ə düşüb. Növbəti illərdə isə bu fərqdə ciddi dəyişiklik müşahidə edilməmiş və fərqlər 40-45% arasında dəyişmişdir. 2020-ci ildə isə əvvəlki ilə nisbətən fərqdə 3% azalma olmuş və 40% həddinə enmişdir. Dövlət Statistika Komitəsi, cari ilin sentyabr ayında 2022-ci ildə yayımladığı məlumatlara görə qadınlardan işsizlik səviyyəsi 6.5%, kişilərdə isə 4.8% olmuşdur ki, işsizlik səviyyəsinin qadın/kişi nisbəti 1.36 olmuşdur. Yəni 2020-ci ildə 40%-lik fərq 36%-ə düşmüşdür.

. İstər İƏİT, istərsə də Avropa İttifaqının əmək bazarı statistikasında gender əsaslı gəlir bərabərsizliyi aşağıdakı üsullarla ölçülməkdədir: (Muzdla işləyən kişilərin orta aylıq əməkhaqqı-Muzdla işləyən qadınların orta aylıq əməkhaqqı)/Kişilərin orta aylıq əməkhaqqı. Qrafikdə son 10 ilin gender əsaslı gəlir bərabərsizliyinin trendi aşağıdakı qrafikdə təsvir olunmuşdur. Qrafikdən göründüyü kimi, 10 ildə davamlı artma və azalma müşahidə edilməmiş, 2 dəfə artma, 2 dəfə azalma prosesi baş vermişdir. 2016-cı ildən etibarən isə gəlir bərabərsizliyi davamlı və daha uzun müddətli azalma ilə müşahidə olunmuşdur. 2011-2014-cü ildə azalma, 2015-2016-cı ildə artım, 2016-cı ildən etibarən isə davamlı azalma müəyyən olunmuşdur. 2011-ci ili nəzərə almasaq 9 ilin 6 ilində azalma müşahidə edilmişdir. Son 10 ildə gəlir bərabərsizliyinin ən yüksək olduğu 2012-ci ildə 53.14%, ən az bərabərsizlik isə 36.59%-lə 2020-ci ildə baş vermişdir. 2022-ci ildə müvafiq göstərici bir qədər də azalaraq 32.91% olmuşdur.

Qrafik 4: Gender əsaslı gəlir bərabərsizliyi əmsalı (2011-2020-ci illər)

Mənbə: DSK-nın Əmək bazarı üzrə 2011-2020-ci illər üzrə cins bölgüsü üzrə orta aylıq əməkhaqqı məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Azərbaycanda gəlir bərabərsizliyinin əsas səbəblərindən biri iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə işləyənlərin cins bölgüsündə ciddi statistik fərqlərin mövcud olmasıdır. 2020-ci ilin sonuna olan məlumata əsasən iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə maddəli işçilərin ümumi sayında qadınların çəkisi 39.5%-dir. Lakin bu göstərici, bütün iqtisadi fəaliyyət növlərinin cəmi üçün hesablanıb ayrı ayrı İFN-lərdə ciddi fərqlər mövcuddur. Muzdla işləyən qadınların eyni iqtisadi fəaliyyət növlərində payının çox olduğu sahələr aşağıdakılardır

- Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi- 77.6%
- Təhsil- 73.3%
- İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət- 62.0

2020-ci il üzrə muzzdu işçilərin iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə cins bölgüsündə ciddi fərqlər mövcuddur. Muzzdu qadın işçilərin İFN üzrə bölgüsü və kişi işçilərin İFN üzrə bölgüsündəki fərqlər aşağıdakı cədvəldə verilmişdir:

Cədvəl 3: Qadın və kişi cinsi üzrə muzzdu işçilərin cins əsasında iqtisadi fəaliyyət növlərində payı (faizlə)-2022-ci il

İqtisadi fəaliyyət növləri	Cəmi	Qadın	Kişi	cinslərarası fərqi
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	3.6	2.1	4.6	-2.5
Mədəncixarma sənayesi	1.9	0.6	2.8	-2.2
Emal sənayesi	7.4	4.9	9.1	-4.2
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	1.6	0.4	2.4	-2.00
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	1.9	1.7	2.1	-0.4
Tikinti	7.2	1.3	11.0	-9.7
Ticarət, nəqliyyat vasitələrinin təmiri	18.6	12.9	22.4	-9.5
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	4.2	1.8	5.9	-4.1
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	2.0	1.5	2.4	-0.9
İnformasiya və rabitə	1.8	1.4	2.1	-0.7
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	2.0	1.9	2.1	-0.2
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	0.9	0.8	1.2	-0.4
Peşə, elmi və texniki fəaliyyət	3.5	3.8	3.3	0.5
İnzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi	5.0	3.8	5.8	-2.0
Dövlət idarəetməsi və müdafiə, sosial təminat	6.5	4.3	7.9	-3.6
Təhsil	19.3	35.3	8.6	26.7
Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	8.2	15.8	3.1	12.7
İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət	3.1	4.8	2.0	2.8
Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	1.1	0.9	1.2	-0.3
Cəmi	100.00	100.00	100.00	

Mənbə: DSK-nın 2020-ci il üzrə məlumatları

Cədvəldə görüldüyü kimi muzzdu qadın işçilər arasında 3 nəfərdən biri (35.3%) təhsil növlərində, əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi sahəsində 15.8%, İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət sahəsində isə 4.8% fəaliyyət göstərir. Beləliklə belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, muzzdu işləyən qadınların 55.9%-i qeyd edilən 3 iqtisadi fəaliyyət növündə qərarlaşıblar. Cədvəlin sonuncu sütununda qeyd olunan cinslər arasında fərqə nəzərə yetirdikdə hər üç sahədə qadınlarla kişilər arasındakı müvafiq göstəricilərin fərqi dəfələlərlə çoxdur.

Yuxarıda qeyd edilən İFN-lərdə muzzdu işçilərin orta aylıq əmək haqqının dəyərləri Cədvəl 4-də göstərilmişdir. Cədvəl 4-ə görə 19 İFN arasında müvafiq olaraq təhsil fəaliyyət növü—17-ci sırada, əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi fəaliyyət növü—15-ci sırada, istirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət İFN-i isə 14-cü sırada gəlməkdədir. Qeyd edilən iqtisadi fəaliyyət növlərində orta aylıq əmək haqqı 450-600 manat arasında dəyişir və muzzdu işçilərdən cinslər arasında orta aylıq əmək haqları arasındakı fərq nisbətən aşağıdır. Lakin qadınların bu fəaliyyət növündə payı daha yüksəkdir. Bu iki mülahizədən belə bir iddia meydana gələ bilər ki, qadınlarının payının çox olduğu sahələrdə əmək haqqının nisbətən aşağı olması cins bölgüsü əsasında əməkhaqqı fərqlərini azaldır. Yeni İFN üzrə orta aylıq əməkhaqqının dəyəri ilə cins bölgüsü üzrə orta aylıq əməkhaqqı arasında müsbət korrelativ əlaqə mövcuddur. İFN üzrə orta aylıq əməkhaqqı artdıqca cins üzrə əməkhaqqı fərqləri də artmaqdadır. Beləliklə 5 il üzrə panel datalar üzərindən hər iki dəyişən arasında aparılan korrelasiya təhlilində əmsal 0.476 olaraq müəyyənlanmışdır. Əldə edilən nəticəyə görə iki dəyişən arasında əlaqə orta səviyyədədir. Lakin bəzi İFN-ləri istisna etdikdə korrelativ əlaqənin daha güclü olduğunu müəyyən etmək mümkündür.

Cədvəl 4-dəki ikinci və üçüncü sütunlar arasındakı korrelasiya əmsalı 0.415, 2022-ci ildə 0.476 olaraq əldə edilmişdi. Peşə, elmi və texniki fəaliyyətdə əməkhaqqı fərqi digərlərindən kəskin fərqlənməsi korrelasiya əmsalını düşürməkdədir. Orta aylıq əməkhaqqı nisbətən aşağı olan istirahət, əyləncə və incəsənət sahəsindəki fəaliyyət, əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi, habelə inzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi kimi sahələrdə də orta aylıq əməkhaqqı aşağı olmasına baxmayaraq əməkhaqqı arasındakı fərq nisbətən yüksəkdir. Tədqiqatın nəticələri onu göstərmişdir ki, peşə, elmi və texniki fəaliyyət istiqamətləri üzrə göstəriciləri istisna etdikdə korrelasiya əmsalı 2022-ci il üçün 0.502, bu istiqamətə əlavə olaraq istirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyətlər üzrə müvafiq göstəriciləri kənarlaşdırdıqda korrelasiya əmsalı 0.552, qeyd edilən üç istiqamətə əlavə olaraq inzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi üzrə göstəriciləri təhlildən kənarlaşdırdıqda korrelasiya əmsalı 0.586 olaraq əldə edilmişdir. Müvafiq olaraq son 5 ilin panel dataları ilə yuxarıdakı iqtisadi fəaliyyət növlərinin göstəricilərini kənarlaşdırdıqda isə qeyd edilən korrelasiya əmsalı 0.520 olaraq müəyyənləşir.

Cədvəl 4: *İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə göstəricilər (2022-ci il)*

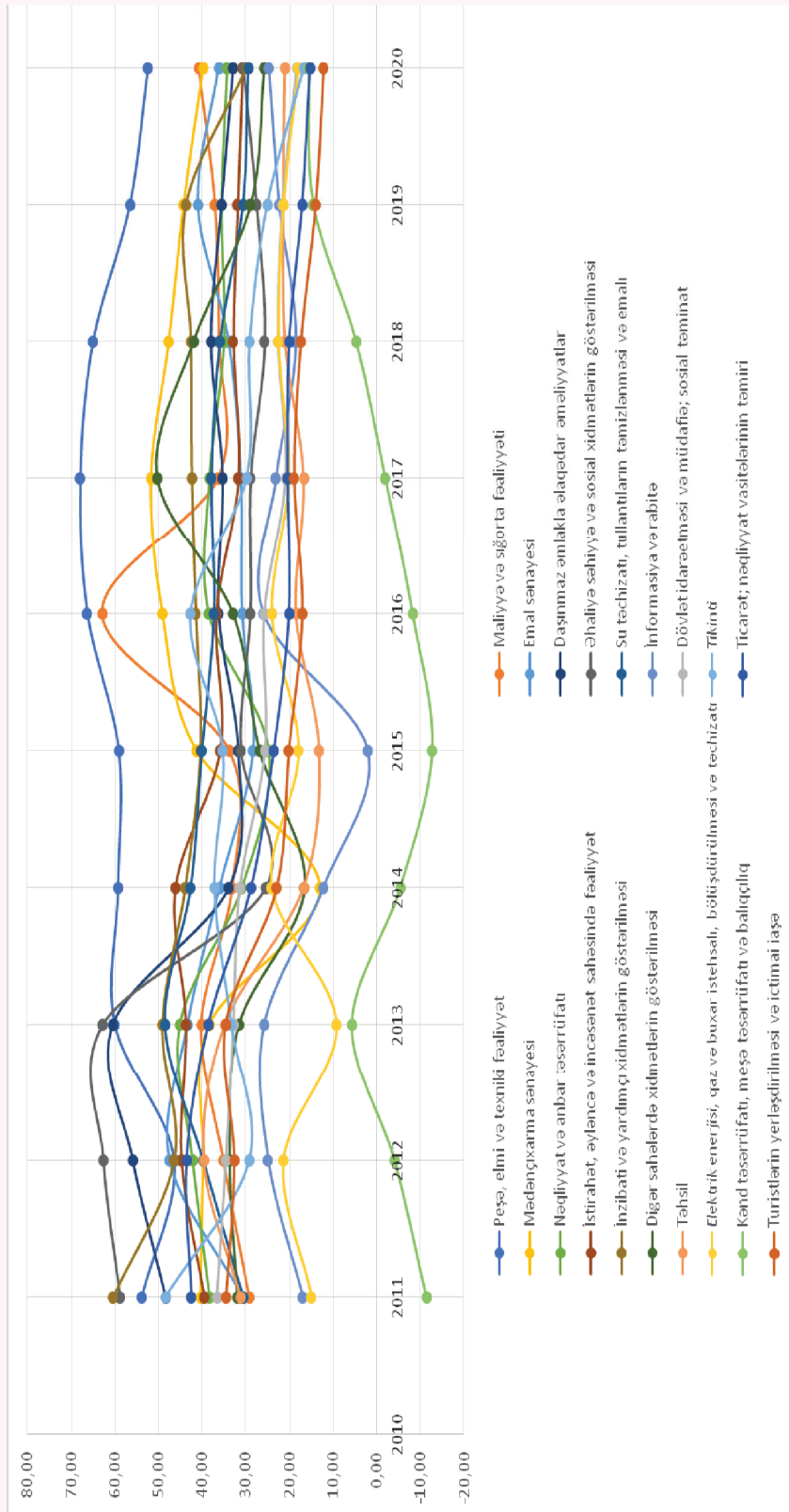
İqtisadi fəaliyyət növləri	Qadınların İFN-də payı (faizlə)	Əməkhaqqı bərabərsizliyi (faizlə)	İFN orta aylıq əməkhaqqı
Mədənçixarma sənayesi	12.22	24.12	3240.3
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	36.47	41.93	2066.8
Peşə, elmi və texniki fəaliyyət	43.51	50.57	1407.6
İnformasiya və rabitə	30.02	19.39	1342.4
Dövlət idarəetməsi və müdafiə, sosial təminat	26.35	14.64	1213.3
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	16.56	29.74	1124.3
Tikinti	7.49	29.28	1005.5
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	10.74	25.96	897.2
Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	34.27	38.17	931.1
Emal sənayesi	26.38	38.34	765.6
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	30.37	28.79	789.0
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	34.85	28.21	647.3
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	30.22	20.08	664.0
İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət	30.15	28.91	622.2
Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	77.26	28.95	695.0
Ticarət, nəqliyyat vasitələrinin təmiri	27.62	16.41	573.3
Təhsil	73.04	15.45	630.2
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	23.10	17.17	514.8
İnzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi	30.15	22.39	486.8

Mənbə: DSK-nın 2022-ci il əmək bazarı bülleteni əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəl 4-dən göründüyü kimi İFN üzrə orta aylıq əməkhaqqı azaldıqca qadın mizdlü işçilərin ümumi payında ciddi artım müşahidə edilir. Cədvəldə İFN-lər orta aylıq əməkhaqqının miqdarına görə yüksəkdən aşağıya sıralanmışdır. Muzdlu işçilərin 39.6%-ni qadınlar təşkil edir. Bunlardan 27.6%-i, yəni mizdlü işləyən qadınların 69.7%-i əməkhaqqı ən aşağı olan 5 İFN-də cəmləşmişdir. Bütün bu faktorlar onu göstərir ki, İFN-lərdə cins üzrə bölgü qeyri-bərabər paylanması gəlir bərabərsizliyinin əsas mənbələrindəndir.

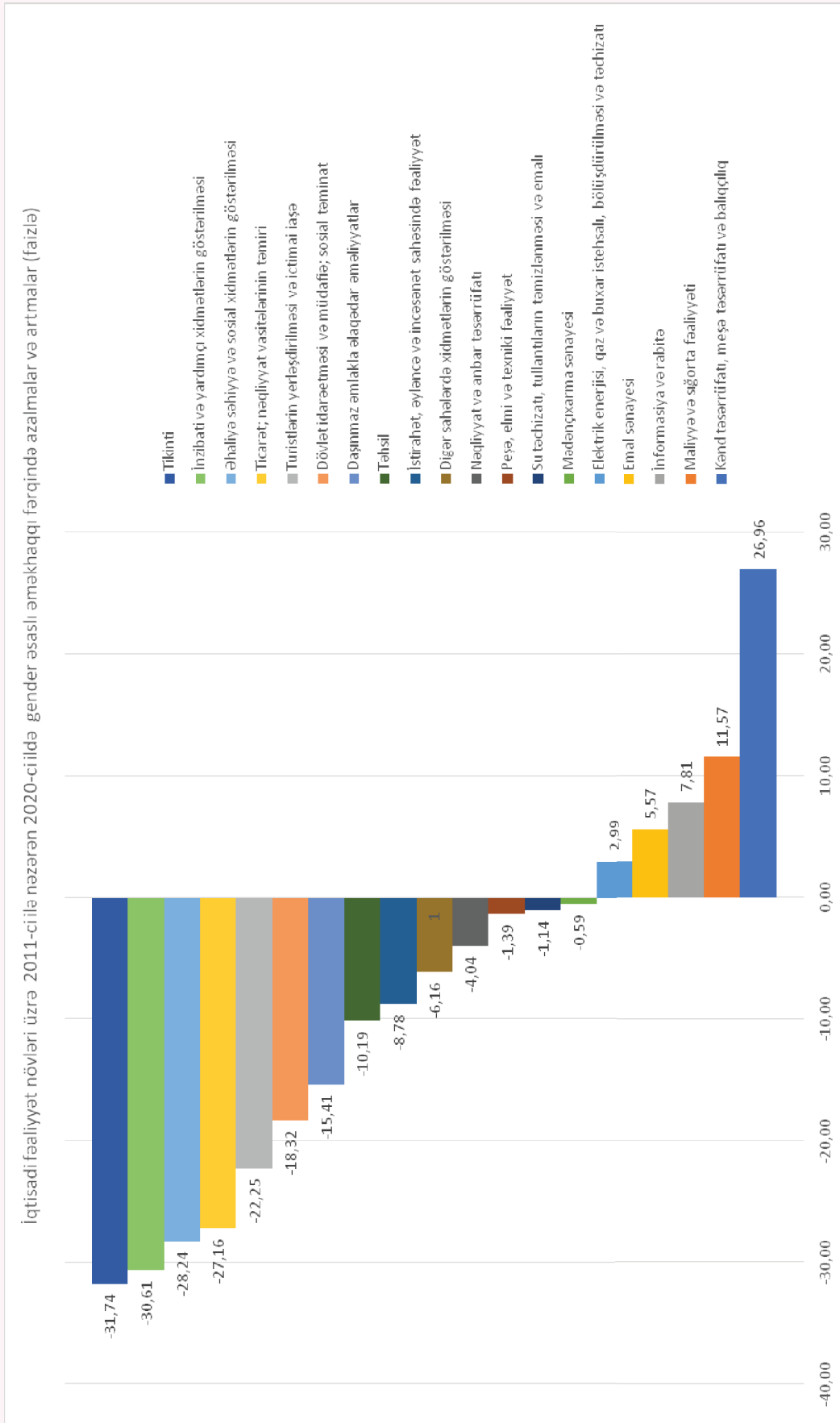
Gəlir bərabərsizliyində ümumi azalma olsa da bütün İFN-lərdəki trendlərdə sinxronluq aşağı səviyyədədir. Eyni zamanda 10 ildə İFN-lərdə bir birindən fərqli trendlər müəyyən olmuşdur. Son 5 ildə cinslər arasında gəlir bərabərsizliyin davamlı şəkildə azalmasına baxmayaraq bütün iqtisadi fəaliyyət növlərində eyni səviyyədə azalma müşahidə olunmuş, hətta bəzilərində artım müşahidə edilmişdir.

Qrafik: Gender əsaslı əməkhaqqı bərabərsizliyinin İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə 2011-2020-ci illər üzrə trendləri

Qrafiklərdə müəyyən edilmişdir ki, İFN-ləri üzrə trendlərdə eynilik çox zəifdir. Bəzilərində kəskin dalğalanmalar, bəzilərində isə artma və azalmalar tədrici xarakter daşıyır. Eyni dövrlər üçün bütün İFN-lərdə sinxron azalma və ya artma müşahidə edilməmişdir. Bu baxımdan hesab etmək olar ki, cins üzrə əməkhaqqı bərabərsizliyinə təsir edən faktorlar arasında qadınların payından əlavə həmin İFN-dəki digər dəyişikliklərin də rolu var və hər bir İFN üçün spesifik səbəblər də mövcuddur.

Qrafik: İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə 2011-ci ilə nəzərən 2020-ci ildə gender əsaslı əməkhaqqı fərqində azalmalar və artmalar (faizlə)

Qeyd: Qrafikdəki göstəricilər DSK-nın məlumatları əsasında hazırlanmış, 2020-ci ildə cins üzrə əməkhaqqı fərqləri ilə 2011-ci ildə müvafiq göstəricidən fərqi əsasında hesablanmışdır.

Qrafikdən göründüyü kimi 19 İFN-dən 14-də cinslər arasında əməkhaqqı fərqləri azalmış, digər 5-də isə artmışdır. Bu fakt onu göstərir ki, əməkhaqqı fərqlərindəki ümumi azalma ilə İFN-dəki əməkhaqqı fərqlərinin azalma dinamikası arasında ciddi fərqlər mövcuddur. Hər bir İFN-də əməkhaqqı bərabərsizliyinin azalmasında özünəməxsus digər səbəblər də mövcuddur.

Qrafikdən müəyyən etmək mümkündür ki, 19 İFN üzrə 14-də cins qrupları arasında əməkhaqqı fərqi azalma baş vermiş, 5-də isə əməkhaqqı fərqlərində artma baş vermişdir. Bütün bunların fonunda gəlir bərabərsizliyinin qadınların lehinə azalmasının əsas səbəbləri aşağıdakılardır:

- a) Gəlir bərabərsizliyinin ən çox azaldığı sahələrdə qadınların ümumi əmək bazarında payı daha yüksəkdir. Gəlir bərabərsizliyinin ən çox azaldığı ilk beşlikdə olan İFN-lərdə qadınların muzzdlu işçilərdəki ümumi payı 13.52%-dir. Nəzərə alsaq ki, muzzdlu əmək bazarında işləyənlərin 39.6%-ni təşkil edir, o zaman ən çox fərq azalan 5 İFN muzzdlu işləyən qadınların 34.14%-ni (13.52/39.6) təşkil edir.
- b) Əməkhaqqı fərqi artdığı 5 sahədə işləyən qadınların muzzdlu əmək bazarında payı 4.04%, muzzdlu əmək bazarındakı qadınların sayında isə payı 10.95%-dir. Deməli muzzdlu əmək bazarında işləyən qadınların 89.05%-ni əhatə edən iqtisadi fəaliyyət növlərində cins bölgüsü üzrə əməkhaqqı fərqi azalma müşahidə edilmişdir.
- c) Qadınların payının ən çox olduğu İFN-lərin ardıcılığı ilə əməkhaqqı fərqi azalma dərəcəsi sıralama arasında sinxronluq aşağıdakı səviyyədədir:
 1. Təhsil 14.57%, ən çox azalma sırasına görə 8-ci (-10.19%) sırada
 2. Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi 6.4%, 3-cü (-28.24%) sırada
 3. Ticarət, nəqliyyat vasitələrinin təmiri 4.64%, 4-cü (-27.16%) sırada
 4. İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət 1.99 %, 9-cü (-8.78%) sırada
 5. Emal sənayesi 1.89, 16-cı (+5.57%)
 6. Dövlət idarəetməsi və müdafiə, sosial təminat 1.73%, 6-cı (-18.32%) sırada.

Qeyd edilən məlumatlara əsasən emal sənayesi istisna olmaqla qadınların payının çox olduğu İFN-lərdə əməkhaqqının azalma səviyyəsi demək olar ki, yüksək yerlərdədir. Qeyd edilən 6 sahədən 5-də azalma tempinə görə ilk 10-luqda, 2-i isə ilk beşlikdə qərarlaşıblar. Sonuncu bənddə qeyd edilənlərə nəzər saldıqda emal sənayesi xaric digər bütün iqtisadi fəaliyyət növlərində cins üzrə əməkhaqqı fərqlərindəki azalma ümumi göstəricidən daha yüksəkdir.

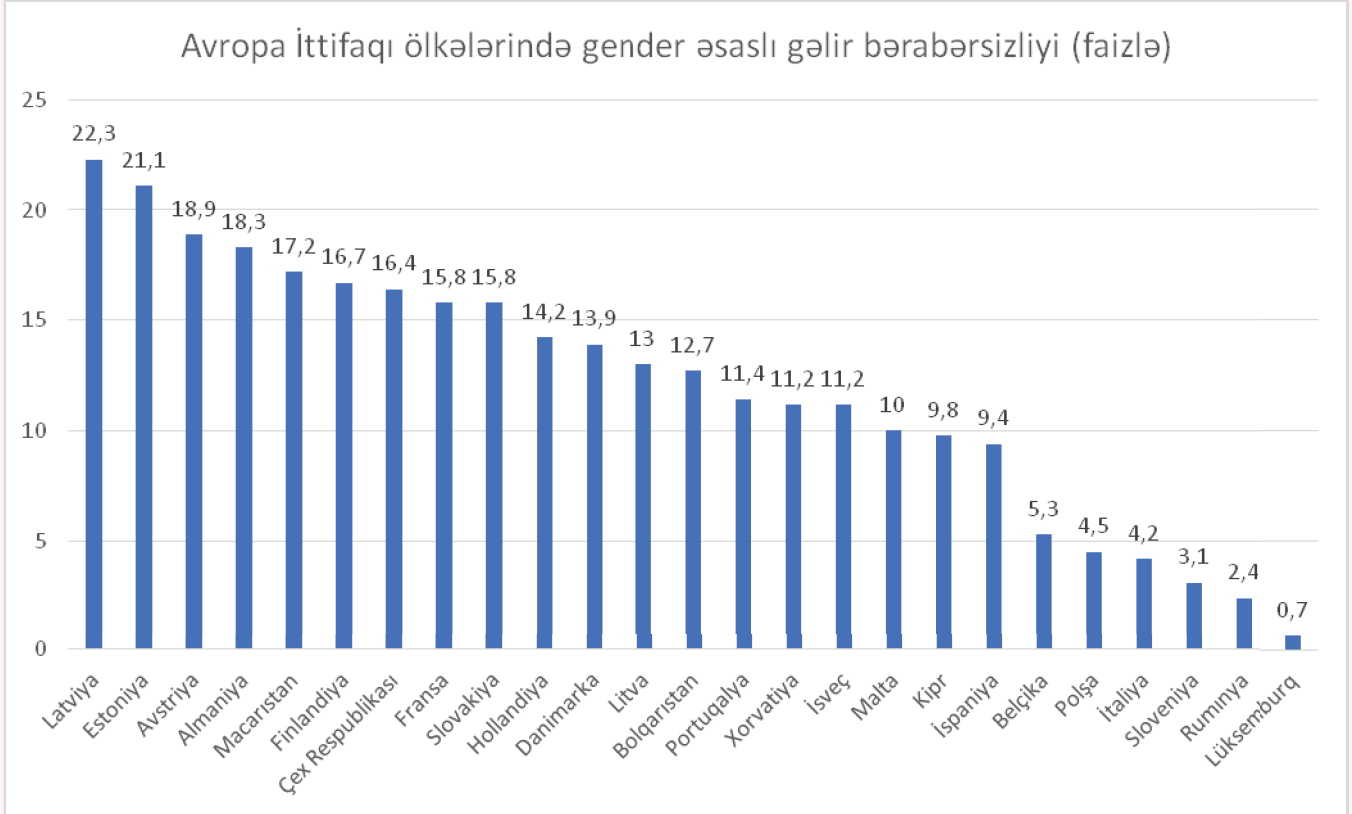
Beləliklə bu mənzərə ilə belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, təhsil və səhiyyə sahələrində əməkhaqqlarının sürətlə artması gender əsaslı əməkhaqqı fərqi sürətlə azalmasına töhfə verə bilər. Eyni zamanda muzzdlu əmək bazarında qadınların payının 10 il ərzində təxminən 6%-ə yaxın azalaraq 39.6%-ə enməsi də gender əsaslı əməkhaqqı bərabərsizliyinin əsas səbəblərindən biridir. Ziddiyyətli də olsa son 10 ildə muzzdlu əmək bazarında qadınların payının azalması fonunda cins əsaslı əməkhaqqı bərabərsizliyi azalmışdır. Bu onu göstərir ki, qadınların əmək bazarındakı payının artması, o cümlədən muzzdlu əmək bazarında payının artması hər zaman gəlir bərabərsizliyini aradan qaldırmır. Qadınların payının artması nisbətən daha gəlirli sahələrdəki artımın hesabına olduqda gender əsaslı gəlir bərabərsizliyi aradan qaldırılmış olacaq.

Avropa İttifaqı ölkələri üzrə aparılan müvafiq tədqiqatlar da onu göstərir ki, maaş fərqi əsas səbəbi qadınların qayğı, səhiyyə və təhsil kimi nisbətən az maaş olan sektorlarda həddindən artıq təmsil olunması ilə bağlıdır. Bu sektorların, yeni təhsil və səhiyyə sektorunda iş saatlarının digər sektorlara nəzərən az olması da diqqəti çəkən əsas mə-

qamlardan biridir. Bu baxımdan, qadınların işləri əməkhaqqına görə, kişilərə nəzərən qeyri-bərabər bölüşdürülmüşdür.

Digər ölkələrdəki analogi göstərici ölkəmizdəki göstəricilərdən aşağıdır. Aşağıdakı qrafikdə Avropa İttifaqına üzv olan ölkələrdə mizdla işləyən işçilər arasında gender əsaslı əməkhaqqı fərqi aşağıdakı kimi göstərilmişdir.

Qrafik 4: Avropa İttifaqı ölkələrində gender əsaslı gəlir bərabərsizliyi

Qrafikin nəticələrinə əsasən ən çox bərabərsizlik 22.3% ilə Latviyada, ən azı isə 0.7% ilə Lüksemburqda müşahidə edilmişdir. Avropa İttifaqının gender əsaslı vahid siyasəti olmasına baxmayaraq öz daxilində gender əsaslı bərabərsizlikdə göstəricilər çox müxtəlifdir. Burada iki faktorun təsiri də öyrənilmişdir. Birinci fərziyyə budur ki, Mərkəzi-Şərqi Avropa ölkələri, Baltıqyanı ölkələr kimi keçmiş sosialist blokunda olan ölkələrlə digər Avropa ölkələrinin inkişaf səviyyəsindəki fərqlər gender əsaslı gəlir bərabərsizliyində hər iki kateqoriyada olan ölkələrdə fərq yaradacaq. İkinci fərziyyə isə mental faktorlara əsaslanır/ Nisbətən mühafizəkar məzhəb sayılan katolik və ortodoks (provaslav) məzhəbli xristianların çoxluq təşkil etdiyi ölkələrdə gender əsaslı gəlir bərabərsizliyinin daha yüksək olması gözlənilə bilər.

Birinci fərziyyə üzrə qeyd etmək yerinə düşərdi ki, qrafikdə 25 ölkədən 11-i keçmiş sosialist ölkəsidir və onların gender bərabərsizliyindəki sıralamasında digər ölkələrdən heç bir ciddi fərqi müəyyən edilməmişdir. İlk iki sırada gələn Latviya (22.3%) və Estoniya (21.1%) olsa da ən az fərq olan 5 ölkədən üçü -Polşa (4.5%), Slovakiya (3.1%) və Rumıniya (2.4%) sosialist keçmiş olan ölkələrdir. Ən çox fərqi olan 10 ölkədən 5-i sosialist keçmiş olan ölkələrdir. Dolayısı ilə ardıcılığın formalaşmasında iki kateqoriya arasında prinsiplial bir fərq mövcud deyil. İkinci fərziyyəyə nəzər yetirdikdə dini inancla gender əsaslı gəlir bərabərsizliyi arasında əlaqənin çox zəif olduğunu müşahidə etmək mümkündür. Katolik və provaslavlının nisbətən mühafizəkar olduğunu və qadınların iş həyatına mənfi təsirini fərziyyə etdikdə bu fərziyyənin tam əksi olduğunu düşünmək olar. İtaliya, Sloveniya, Rumıniya kimi hər iki məzhəbdən olanların əhalidə payı yüksək olsa da onlarda gender əsaslı gəlir bərabərsizliyinin ən aşağı səviyyədə olduqlarını müşahidə etmək mümkündür. Eləcə də Finlandiya, Estoniya və Hollandiyada katoliklərin çox az olduğu ölkələrdə gəlir fərqi kifayət qədər

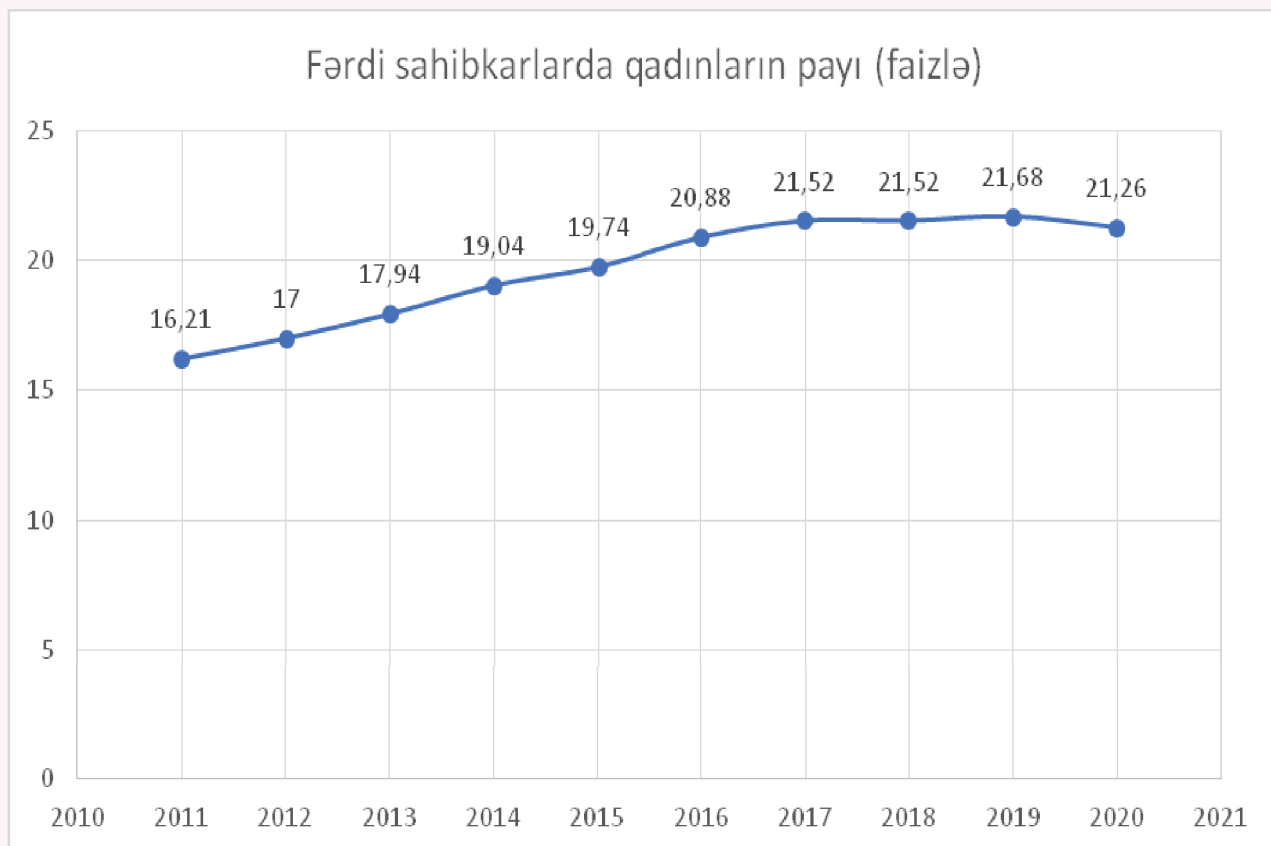
az olmasına baxmayaraq qadın və kişilərin əməkhaqqları arasındakı fərq digər ölkələrə nəzərən daha yüksək olduğu müəyyən edilmişdir. Avropa Birliyinin 27 ölkəsi üzrə isə müvafiq göstərici 13.8% olmuşdur. 2011-ci ildən etibarən gender əsaslı əməkhaqqı bərabərsizliyi davamlı azalaraq 16.2%-dən 13.8%-ə qədər azalmışdır. Lakin bütün ölkələrdə davamlı azalma baş verməmiş, 14 ölkədə davamlı artma, 6 ölkədə (bunlardan 4-ü keçmiş sosialist ölkələridir) 2011-ci ildən bu yana gender əsaslı əməkhaqqındakı fərqdə artım, digər ölkələrdə isə illər üzrə gah artım, gah azalma müşahidə edilmişdir. İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv olan ölkələrdən isə gender əsaslı əməkhaqqı fərqi Koreyada 31.48%, Yaponiyada 22.52%, ABŞ-da 17.65%, Kanadada 16.11, Avstraliya 12.27% və Meksikada 9.61%-dir. Bütün bu ölkələrin makro iqtisadi göstəriciləriylə gender əsaslı əməkhaqqı fərqlərini müqayisə etdikdə gender əsaslı əməkhaqqı fərqi ilə makro iqtisadi inkişaf arasında əlaqəni müəyyən etmək mümkün olmur. Çünki, nisbətən az inkişaf etmiş ölkələrdə gender əsaslı maaş fərqləri bəzən kiçik, bəzən də böyük fərqlər yaradır. Buradan belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, gender əsaslı əməkhaqqı fərqi sadəcə sadalanan faktorlardan asılı deyil, başqa faktorların da təsiri də mövcuddur.

Nəticədə belə bir mülahizə yürütmək mümkündür ki, gender əsaslı gəlir bərabərsizliyi geniş bir anlayışı ölçür və qadınların işə, irəliləyiş, mükafatlara çıxış əldə etməkdə qarşılaşdıqları çoxlu sayda bərabərsizliyi əhatə edir.

Sahibkarlıq fəaliyyətində gender bərabərliyi

Azərbaycanda fərdi sahibkarlar arasında qadınların payı son 10 ilin trendinə nəzərə salsaq ildən ilə artmaqda davam edir.

Qrafik:5 Fərdi sahibkarlarda qadınların payı (faizlə)

Mənbə: DSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

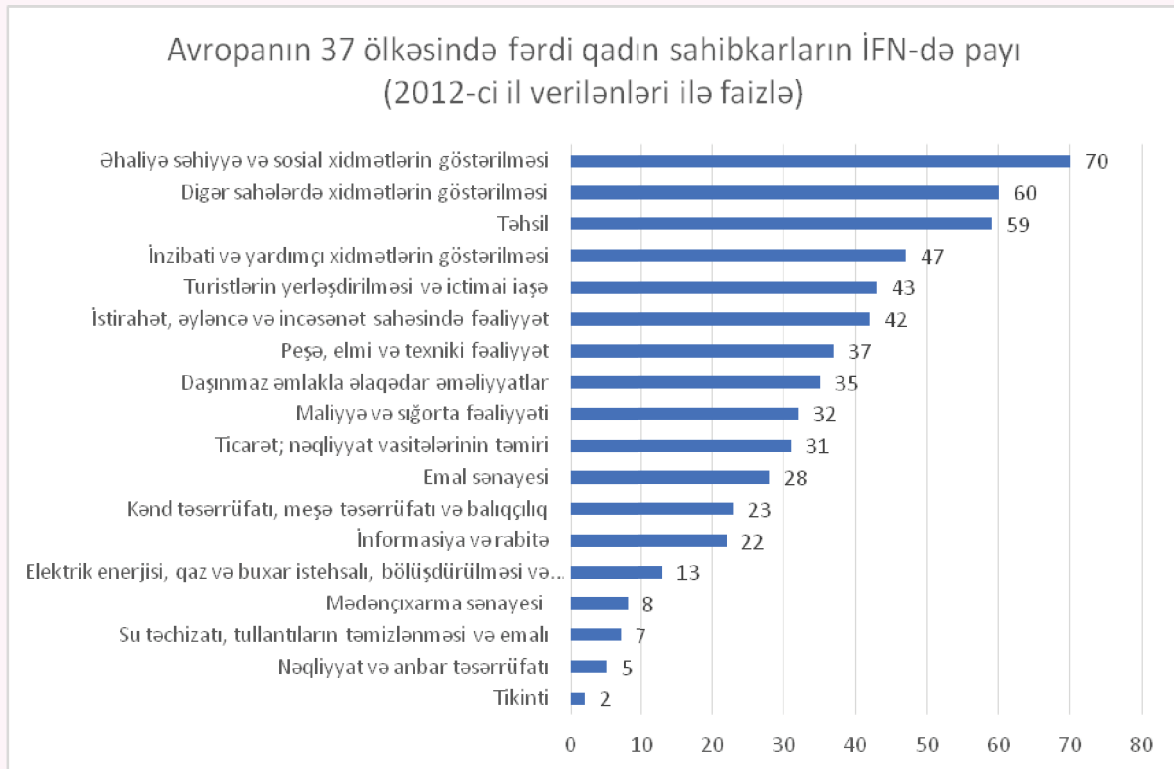
Qrafikdəki nəticələrə görə son 10 ildəki artma tempini iki dövrə bölmək mümkündür. 2010-2016-cı ilə qədər artım bir qədər sürətli olmuş, lakin 2016-cı ildən etibarən isə artma tempi xeyli azalmışdır. Bununla yanaşı 2011-ci illə müqayisədə fərdi sahibkarlaqda qadınların payının 5.05% artaraq 21.26% çıxması müəyyən edilmişdir. Qeyd edilən nəticə respublika üzrə orta göstəricidir və inzibati rayon/şəhərlər üzrə dəyişməkdədir. 2020-ci ilin məlumatlarına və hesablamalarına əsasən sahibkarlıq fəaliyyətində qadınların payı 45 rayonda respublika üzrə orta göstəricidən aşağı, 28 rayon/şəhər isə orta göstəricidən yüksəkdir. Gözlənti bundan ibarətdir ki, respublika tabeliyində olan şəhərlərdə sahibkar qadınların payı digər rayonlara nəzərən daha yüksək olmasıdır. Lakin əldə edilən nəticələr gözləntilərə tam cavab vermir. Əvvəlcə qeyd etmək lazımdır ki, qadın sahibkarların payının ən aşağı göstəricisi 10.62%-lə İmişli rayonunda, ən yüksək göstərici isə 28.4%-lə Şəmkir rayonunda qeydə alınmışdır. Ən aşağı göstərici olan 10 inzibati ərazi vahidində qadınların payı 10.62%-dən 14.83%-ə qədər dəyişməkdədir və aşağıdakı rayonlar (aşağıdan yuxarı nəticəyə ardıcılıqla) daxildir: İmişli, Şuşa, Qobustan, Qubadlı, Qəbələ, Şahbuz, Saatlı, Sabirabad, Lerik və Kürdəmir rayonları daxildir. Qeyd edilən rayonlarda hər hansı bir iqtisadi-rayonun dominantlığı müəyyən edilməmişdir. Ən yüksək göstərici olan 10 inzibati ərazi vahidlərində nəticələr 28.4%-dən 25.07%-ə qədər dəyişməkdədir. Ən yüksək göstəricisi olan 10 inzibati ərazi vahidi ən yüksəkdən ən aşağıya aşağıdakı kimi sıralanmışdır: Şəmkir, Daşkəsən, Astara, Balakən, Ordubad, Zaqatala, Culfa, Lənkəran rayonları, Naftalan, Gəncə şəhərləri. Ən yüksək göstərici olan 10 inzibati ərazi vahidindən respublikanın tabeliyində olan cəmi 2 şəhər mövcuddur. Nəzərə alsaq ki, respublikanın inzibati ərazi bölgüsündə respublika tabeliyində 9 şəhər var, şəhər tipli yaşayış məntəqələrinin nəticələri gözləntidən daha aşağıdır. Bakı şəhəri, qadın sahibkarların payının yüksəkliyinə görə 20-ci sırada, Gəncə şəhəri 6-cı, Mingəçevir şəhəri 15-ci, Sumqayıt şəhəri 28-ci sırada gəlməkdədir.

Avropada 2012-ci ilin göstəricilərinə görə sahibkarların 31.1%-i qadınlardır. Sahibkar qadınların 78%-i, kişilərin isə 83%-i fərdi sahibkarlardır. Avropa Birliyinə üzv olan ölkələrdə təxminən 26,934 milyon fərdi sahibkar mövcuddur ki, bunların 8,034 milyonunu, ümumi fərdi sahibkarların 29.8%-ni qadınlar təşkil edir. 2012-ci ildə ölkəmizdə analoji göstərici 17% təşkil etmişdir. Qadın sahibkarların payının nisbətən yüksək olduğu ölkələrdə- Lixtenşteyn (43%), Latviya və Litva (40%), Lüksemburqdadır (39%) . Avropa Birliyinin (28 ölkə) orta qiymətinə nisbətən yaxın olan ölkələr isə Macarıstan (31%), Almaniya (31%) Finlandiya (32%), Estoniya (31%), İspaniya (30%), Fransa (30%), Belçika (29%) və Rumınyadır (29%). Orta göstəricidən daha aşağı olan ölkələr isə Çex Respublikası, Norveç, İsveçin hər birində 26%, Danimarka 25%, Kiprdə isə 24% ilə ən aşağı göstəriciyə malikdir. Avropa Birliyinin xaricindəki digər Avropa ölkələrində ən aşağı göstəricilər İrlandiya 18% ilə ölkəmizlə eyni səviyyədə, Malta (15%) və Türkiyədəki (12%) göstəricilər ölkəmizin göstəricilərindən də aşağıdır.

Ümumilikdə qadın sahibkarlarının payının aşağı olmasının əsas səbəblərindən biri ailə qurumu və onun təsərrüfatları ilə bağlı mülkiyyətin əsasən ailə başçısı olan kişilərə aid olması ilə əlaqələndirmək mümkündür.

Eyni zamanda qadınların böyük hissəsinin bəzi iqtisadi fəaliyyət növlərində payının daha çox olması Avropa Birliyi ölkələrində də müşahidə edilmişdir.

Qrafik:6

Mənbə: Statistical Data on Women Entrepreneurs in Europe (2014)

Qrafikdən Avropa ölkələrində qadın fərdi sahibkarların İFN üzrə paylarına nəzər yetirdikdə Azərbaycanın maddə bazarındakı qadınların iqtisadi fəaliyyət növlərindəki göstəricilərlə mühüm bənzərlikləri müşahidə etmək mümkündür. Azərbaycanda olduğu kimi Avropa ölkələrində də əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi, təhsil, inzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi kimi sahələrdə qadın sahibkarların payı kifayət qədər yüksəkdir. Eləcə də eyni mühakimələri istirahət, əyləncə və incəsənət sahəsindəki fəaliyyətlərdə də müşahidə etmək mümkündür. Ümumilikdə sıralamada da eynilik təxminən 80-85% İFN-ləri əhatə edir.

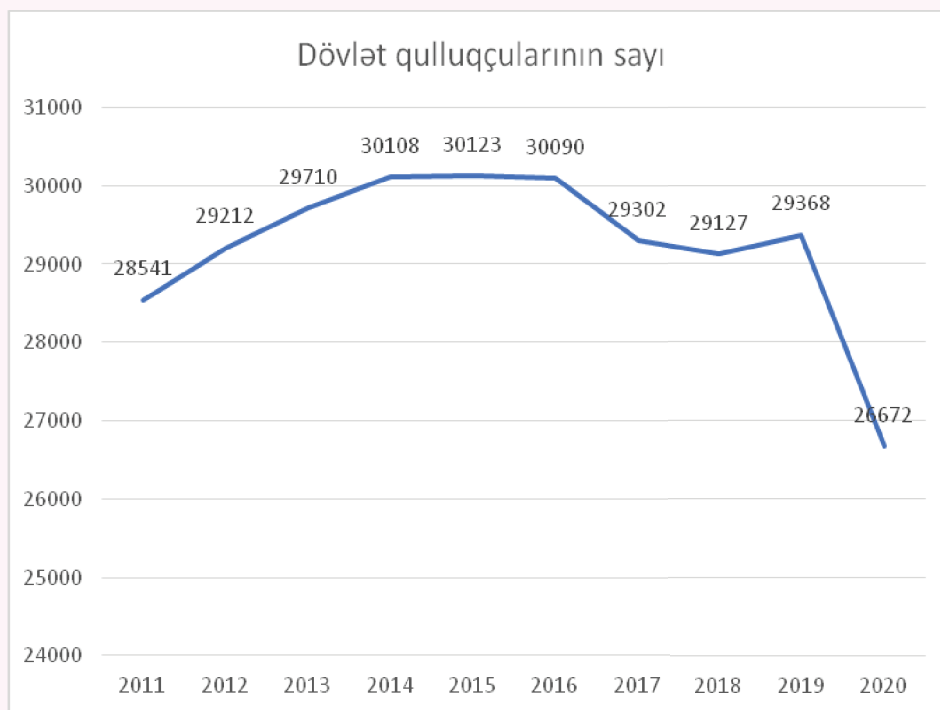
Günümüzdə qadın sahibkarlığına xüsusi əhəmiyyət verilməsinin əsas motivlərindən biri gender bərabərsizliyinin aradan qaldırılması olsa da statistik təhlillər heç də bu iki anlayış arasında əlaqənin güclü olduğunu göstərmir. Avropa Komissiyasının 2014-cü ildə yayımladığı "Avropada Qadın Sahibkarlığının Statistik Verilənləri" adlı tədqiqat sənədində 2008 və 2012-ci ilin göstəriciləri müqayisə edilmiş, müxtəlif dəyişənlər arasında Pearson korrelyasiya təhliləri aparılmışdır. Təhlillərdən biri qadın sahibkarlarının payı ilə gender bərabərsizliyi arasındakı əlaqə ilə bağlıdır. Əsas hipotez budur ki, iki dəyişən arasında neqativ əlaqə mövcuddur. Yəni qadın sahibkarların payı artdıqca gender bərabərsizliyi azalacaqdır. Aparılan tədqiqatda 35 ölkənin son 5 ilin panel verilənləri ilə aparılan təhlildə korrelyasiya əmsalı -0.246 əldə edilmiş və bu əmsalın iki dəyişən arasında əlaqənin statistik mənada çox zəif olduğunu göstərir.

Əmək bazarında qadınların bərabərsizliyi ilə bağlı yanaşmalardan biri də budur ki, qadınların gündəlik ev işlərinə sərf olunan zamanı azalsa əmək bazarında daha çox özünə yer tapacaq. Bununla bağlı qeyd edilən təhlil sənədində qadın sahibkarların iqtisadi fəal əhalidə payı ilə qadınların ev işlərinə sərf etdiyi vaxt arasında neqativ əlaqə mövcuddur. Yəni ev işlərinə sərf edilən vaxt azaldıqca qadın sahibkarların payı artacaq. Halbuki, tədqiqatda 23 ölkənin son 5 ilin panel verilənləri ilə qeyd edilən 2 dəyişən arasında aparılan korrelyasiya əmsalı -0.311 olaraq əldə edilmişdir ki, bu da iki dəyişən arasında əlaqənin çox zəif olduğunu göstərir.

if olduğunu göstərir. Bütün bu təhlillər onu göstərir ki, əmək bazarında gender bərabərsizliyi ilə ev işlərinə sərf edilən əlaqənin zəif olduğunu göstərir.

Dövlət idarəçiliyi və əmək bazarı: Qadınların rolu

Qrafik 7. 2011-2020-ci illərdə dövlət qulluqçularının sayında dəyişimlər

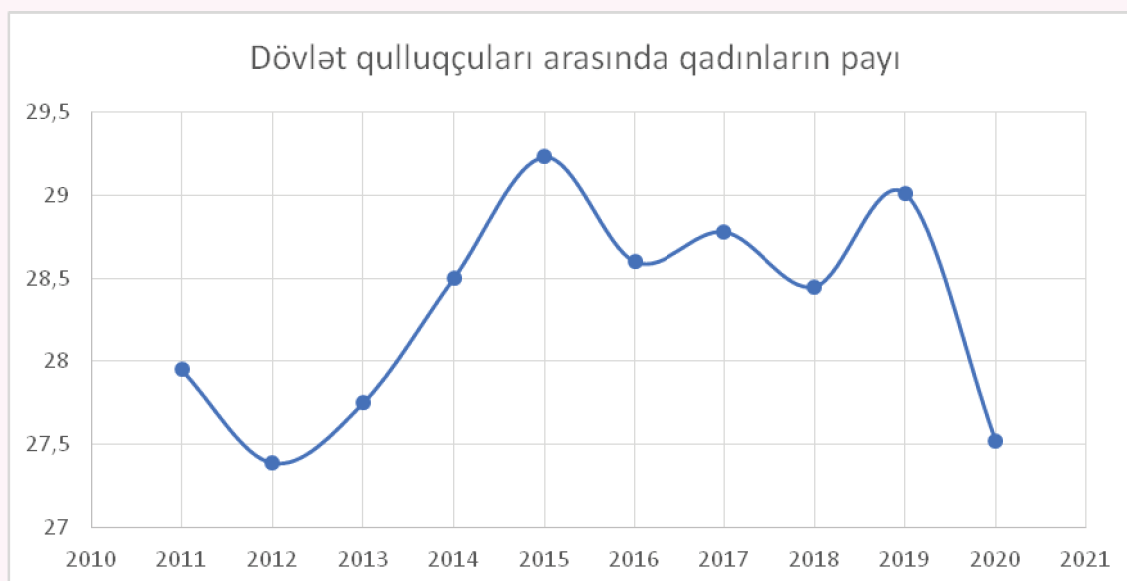

Mənbə: DSK-nın Əmək bazarı üzrə 2011-2020-ci illərdəki məlumatları əsasında hazırlanmışdır.

Qrafik 3-də müəyyən edilmişdir ki, 2011-ci ildən 2015-ci ilə qədər dövlət qulluğunda davamlı artım müşahidə edilmiş, bu artım dinamikası 2011-2013-cü illərdə daha böyükdür. Lakin 2015-ci ilə qədər artım dinamikası zəifləmişdir. 2015-2018-ci illərdə isə azalmalar müşahidə edilmiş, 2019-cü ildə bir qədər artımdan sonra 2020-ci ildə kəskin şəkildə azalma müşahidə edilmişdir.

Dövlət qulluqçularının sayındakı dinamikanın qadın dövlət qulluqçularının payına təsiri isə aşağıdakı qrafikdə təqdim edilmişdir:

Qrafik 8: Dövlət qulluqçuları arasında qadınların payı

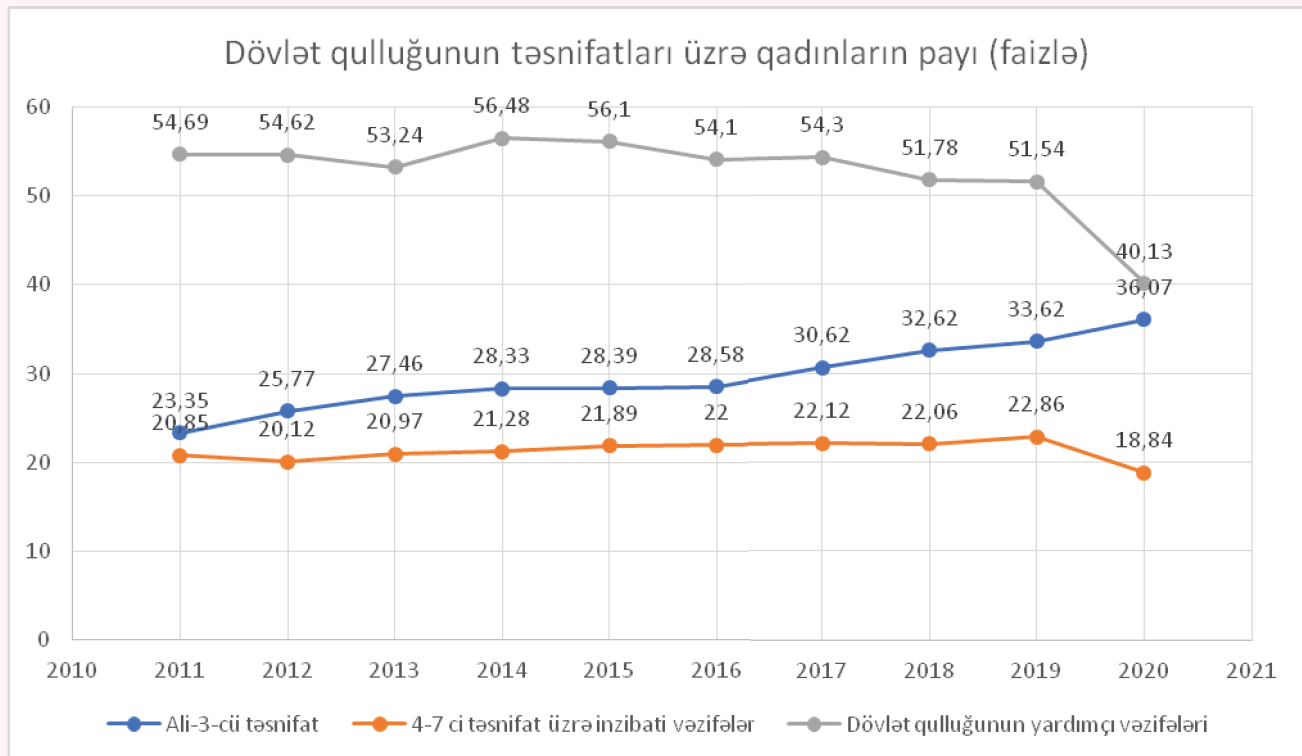
Mənbə: DSK-nın Əmək bazarı üzrə 2011-2020-ci illərdəki məlumatları əsasında hazırlanmışdır.

Dövlət qulluqçuları arasında qadınların payının ən aşağı olduğu dövr 2012-ci ildə baş vermişdir. Dövlət qulluqçularının sayındakı dəyişim dinamikası ilə qadınların dövlət qulluğunda payının dəyişim dinamikası arasında fərqlər mövcuddur. Bununla yanaşı hər iki dəyişən üçün eyni trendlər mövcuddur. 2012-2015-ci illərdə hər ikisində artma dinamikası müşahidə olunmuş və 2015-ci arasında hər ikisi ən yüksək həddə çatmışdır. Lakin, 2015-ci ildən sonra isə dövlət qulluğunun sayında daim azalma olsa da, qadınların payında gah artma, gah da azalma müşahidə edilmişdir. Bununla yanaşı 2020-ci ildə həm dövlət qulluğunun sayında, həm də dövlət qulluqçularının sayında çox kəskin azalma olmuş və təxminən 2012-ci ildəki səviyyəyə düşmüş. Qadınların payı 27.5% olmuşdur. Ümumilikdə qadınların dövlət qulluğundakı payı 27.4-29.25% arasında dəyişmişdir.

Qeyd edilən qrafiklərdən belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, istər dövlət qulluqçularının sayındakı azalmalarda, istərsə də qadınların payının azalmasında iki böhranlı dövr - 2015-ci il və 2020-ci illərə təsadüf edir. 2015-ci ildə milli valyutanın kəskin dəyər itirməsi prosesindən sonra dövlət idarəçiliyində optimallaşma prosesindən sonra dövlət qulluğunda azalma prosesi baş vermişdir. İki qrafikdən belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, dövlət qulluqçularının sayındakı azalma qadınlara daha çox təsir etmişdir. Eyni mühakiməni 2020-ci ildən sonrakı azalma üçün də demək mümkündür. 2020-ci ildə dövlət qulluqçularının sayındakı azalma daha çox qadınların hesabına baş vermişdir.

Bununla yanaşı qadınların payının azalması dövlət qulluğunun hər təsnifatında fərqli təzahürləri meydana çıxmışdır.

Qrafik 9: Dövlət qulluğunun təsnifatları üzrə qadınların payı

Mənbə: DSK-nın Əmək bazarı üzrə 2011-2020-ci illərdəki məlumatları əsasında hazırlanmışdır.

Qrafikdəki ümumi nəticələrə əsasən qadınların payının daha çox olduğu təsnifat dövlət qulluğunun yardımçı təsnifatıdır. 2020-ci il istisna olmaqla illər üzrə qadınların payı 51-56% intervalında dəyişmiş, lakin 2020-ci ildə dövlət qulluqçularının sayının azalması ilə yanaşı yardımçı vəzifələrdə qadınların payı 10%-ə qədər azalaraq 40.13% səviyyəsinə qədər düşmüşdür. 2011-2019-cu illər üzrə isə yardımçı vəzifələrdə qadınların payında dəyişmələrdə 2011-2013-cü ilə qədər 1.45% qədər cüzi azalma olmuş, 2014-cü ildə 3.24% artaraq

56.48%-ə çatmış, 2019-cü ilə qədər tədricən azalaraq 51.54%-ə qədər enmiş, 2020-ci ildə isə bu rəqəm kəskin enmişdir. Dövlət qulluğunda qadınların payının çox olduğu 2-ci sırada isə ali-3-cü təsnifatlar gəlir. Bu təsnifat üzrə qadınların payında isə daim artım müşahidə edilmiş və 2011-ci ildə 23.35%-dən 36.07%-ə qədər çıxmışdır. Dövlət qulluğunda ən az paya malik təsnifatlar isə 4-7-ci təsnifatlardır. Bu təsnifatlar üzrə qadınların payı 19-22% arasında dəyişmişdir. Ümumilikdə illər üzrə 4-7-ci təsnifatlarda qadınların payında dəyişmə intervalı digər təsnifatlara nəzərən çox aşağı səviyyədədir və illər üzrə demək olar ki stabil qalmışdır. 2012-ci ildən başlayaraq 2019-cu ilə qədər qadınların payında davamlı cüzi artımlar olmuş və 8 il ərzində cəmi 2.74% artım müşahidə edilmiş, lakin 2020-ci ildə dövlət qulluqçularının sayının azalması qadınların da payının azalmasına ciddi təsir göstərmiş, müvafiq göstərici 4.02% azalaraq 18.84% olmuşdur. 4-7-ci təsnifatda qadınların payındakı dəyişmə intervalının aşağı olması qadınların gəlirlərinin kişilərə nisbətə ciddi dəyişiklik yaratmayacağını güman etmək olar. Dövlət qulluğunda yardımçı təsnifatlarda qadınların payının daha yüksək olması kişi ilə qadın gəlirləri arasındakı gəlir bərabərsizliyini dərinləşdirən əsas faktordur. Belə ki, yardımçı təsnifatda əməkhaqqı digər təsnifatlara nəzərən çox aşağı olduğu üçün qadınların payının çox olması ilə gəlir bərabərsizliyi arasında düz mütənəsb əlaqə mövcuddur. Bununla yanaşı ali-3-cü təsnifatda isə qadınların payı ilə gəlir bərabərsizliyi arasında tərs mütənəsb əlaqə mövcuddur. Belə ki, ali-3-cü təsnifat dövlət qulluqçuları digər təsnifatlara nəzərdən daha yüksək əməkhaqqı aldığına görə buradakı qadınların sayının artması gəlir bərabərsizliyini azaldar, qadınların sayının azalması isə gəlir bərabərsizliyini artırır bilər. Məsələyə bu kontekstdən yanaşdığımız zaman qrafik 5-də 3 trenddən 2-i (yardımçı vəzifələr və ali-3-cü təsnifat üzrə) cins üzrə gəlir bərabərsizliyini əhəmiyyətli dərəcədə azaltmasına töhvə verməkdədir. Beləliklə qeyd etmək mümkündür ki, son 10 ildə cins bölgüsü üzrə dövlət qulluğundakı dəyişikliklər qadın və kişilər arasında gəlir bərabərsizliyini əhəmiyyətli dərəcədə azaltmışdır. Hər nə qədər dövlət qulluğu ümumi muzzdu əmək bazarının təxminən 1.7%-ni təşkil etsə də 8 təsnifatdan 6-da əməkhaqqlarının ölkə üzrə orta aylıq əməkhaqqından daha yüksək olması gəlir bərabərsizliyinin azalmasındakı əhəmiyyətini artırır təsire malikdir.

Əmək bazarında gender əsaslı fərqlənmənin formalaşmasında təhsilin rolu

Təhsil faktoru əmək bazarında məşğulluğun profilini müəyyənləşdirən əsas faktordur. Məsələyə bu kontekstdə yanaşdıqda qadın və kişilər arasında əmək haqqı üzrə fərqlərin səbəblərini təhsil, peşə seçimi, rəhbər vəzifələrdə işləyən şəxslərin cins üzrə bölgüsündə axtarmaq lazımdır. Ölkəmizdəki qeyd edilən faktorların təsirini öyrənmək gender əsaslı əməkhaqqı fərqlənmənin səbəblərini öyrənmək baxımından faydalıdır. Orta məktəbi bitiridikdən sonra kvalifikasiyalı təhsil almaq faktoru əmək bazarında layiqli işlə təmin edilmə baxımından vacib faktordur. DSK-nin 2020/2021-ci il ali təhsil müəssisələrinə qəbul nəticələri ilə bağlı statistik məlumatlarına əsasən tam orta ümumi təhsil müəssisələrini bitirmiş və tam orta təhsil haqqında attestat alaraq həmin il ali təhsil müəssisələrinə qəbul olmuş tələbələrin cins üzrə xüsusi çəkisində qadınların göstəriciləri 46.4%, kişilərdə 36.5% olmuşdur. Kəmiyyət baxımından bu göstərici qadınların lehinə olsa da ixtisas seçimində ciddi fərqlər mövcuddur. Bu göstərici ali təhsil müəssisələrində təhsil alan tələbələrdə qadınların payının cüzi də olsa ilbəil artmasına töhfə vermişdir. 2011-ci ildə qeyd edilən göstərici 46.47% 2020-ci ilə qədər 2.29% artaraq 48.76%-ə qədər çatmışdır. 2017-ci ildən 2019-cu illərdə cüzi azalma olsa da yenidən bu göstərici 2019-cu ildən artmışdır. Bütün bunlarla yanaşı ali təhsil müəssisələrində ixtisas qruplarında təhsil alanların cins bölgüsündə ciddi fərqlər mövcuddur.

Aşağıdakı qrafikdə son 10 ildə 8 ixtisas qrupu üzrə təhsil alan qadınların payı göstərilmişdir. Son 2020-ci ilin məlumatlarına görə ali təhsil müəssisələrində təhsil alan qadınların 39.8%-i təhsil ixtisas qrupunda davam etdirirlər. İxtisas qruplarında isə qadınların payının yüksək olduğu ixtisaslar aşağıdakılardır.

- ✓ Təhsil ixtisas qrupu 76%-i
- ✓ təbiət elmləri - 64.1%,
- ✓ mədəniyyət və incəsənət - 62.4%,

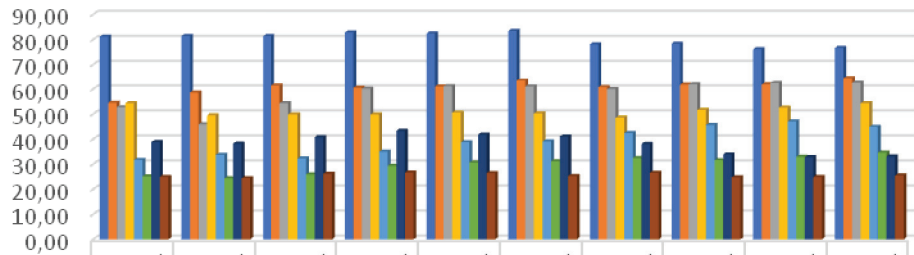
Kişilərdə isə analogi göstəricilər aşağıdakı ixtisas qruplarında müəyyənləşmişdir:

- ✓ iqtisadiyyat və idarəetmə (66%), qadınlar-34 %
- ✓ kənd təsərrüfatı (66.9%),

Təhsil ixtisas qrupları üzrə qadınların ən aşağı göstəricisi 25.46% ilə texniki və texnoloji ixtisas qrupunda müəyyənləşmişdir. İxtisas qruplarında qadınların payının çox olduğu sahələrlə İFN-də qadınların payının çox olduğu istiqamətlər demək olar ki bir birini tamamlayır. Təhsil ixtisas qrupunda qadınların çox olması təhsildə işləyənlərin sayında da öz əksini tapmışdır. Eyni zamanda turizm, əyləncə və incəsənət sahəsində də işləyən qadınların çoxluğu ilə mədəniyyət və incəsənət ixtisası qrupunda təhsil alan qadınların payının çox olması əmək bazarında gender strukturunun formalaşmasında ixtisas seçimlərinin güclü əlaqəsi olduğunu göstərməkdədir. Əvvəlki bölümdə qeyd edildiyi kimi nisbətən aşağı əməkhaqqı olan iqtisadi fəaliyyət növlərində qadınların çoxluğu cins bölgüsü üzrə orta aylıq əməkhaqqında fərqi dərinləşdirməkdədir. Qeyd edildiyi kimi əgər ixtisas seçimi-əmək bazarında gender fərqləri arasında güclü bir əlaqə mövcuddursa son 10 ildə gender əsaslı əməkhaqqı fərqi dəyişikliklərlə ali təhsil müəssisələrində ixtisas qrupları üzrə qadınların payındakı dəyişikliklər arasında da güclü əlaqə olmalıdır.

Qrafik 10: Ali təhsil müəssisələrində ixtisas qrupları üzrə təhsil alan qadınların payı (faizlə)

Ali təhsil müəssisələrində ixtisas qrupları üzrə təhsil alan qadınların payı (faizlə)

	2010/ 2011	2011/ 2012	2012/ 2013	2013/ 2014	2014/ 2015	2015/ 2016	2016/ 2017	2017/ 2018	2018/ 2019	2019/ 2020
■ təhsil ixtisasları qrupu	81,10	81,42	81,34	82,78	82,48	83,44	78,08	78,37	76,15	76,67
■ təbiət ixtisasları qrupu	54,52	58,64	61,39	60,52	61,03	63,42	60,72	61,77	61,86	64,47
■ mədəniyyət və incəsənət ixtisasları qrupu	52,74	45,88	54,35	60,13	61,12	61,03	59,95	61,86	62,42	62,55
■ humanitar və sosial ixtisaslar qrupu	54,37	49,52	49,89	49,83	50,58	50,27	48,53	51,64	52,51	54,37
■ səhiyyə, rifah və xidmət ixtisasları qrupu	31,73	33,75	32,26	34,99	38,79	39,09	42,43	45,68	47,05	44,93
■ iqtisadiyyat və idarəetmə ixtisasları qrupu	25,14	24,33	25,89	29,38	30,63	31,19	32,46	31,60	32,92	34,58
■ kənd təsərrüfatı ixtisasları qrupu	38,79	38,15	40,77	43,36	41,78	41,06	38,10	33,91	32,79	33,11
■ texniki və texnoloji ixtisaslar qrupu	24,91	24,43	26,11	26,69	26,39	25,29	26,57	24,75	24,88	25,46

Mənbə: DSK-nın Təhsil üzrə 2011-2020-ci illərdəki məlumatları əsasında hazırlanmışdır.

Qrafikdən görüldüyü kimi bir neçə istiqamət istisna olmaqla digər ixtisas qruplarında nəzərə çarpacaq dəyişikliklər baş vermişdir.

Təhsil ixtisas qrupunda son 10 illə müqayisədə qadınların payında 4-5% azalma baş vermişdir. 2016-cı ilə qədər qadınların payı tədricən artmış və ən yüksək həddə 83.44%-ə yüksəlsə də növbəti ildə 5%-lik kəskin azalma baş vermiş və 2020-ci ilə qədər də 2%lik azalma ilə 76%-lik dəyər əldə etmişdir. Qadınların təhsil ixtisası qrupunda payının azalması

müəyyən mənada daha gəlirli ixtisaslara yönəlməsinə imkan yaradır və gəlir bərabərsizliyinə müsbət mənada təsir edə bilər.

Təbiət ixtisas qrupları üzrə bəzi illər istina olmaqla tədricən artma meyilliliyi göstərilmiş və ümumilikdə son 10 illə müqayisədə 10%-lik artım müşahidə olunmuşdur. Bu ixtisasda qadınların payının artması qeyd edilən ixtisasların hansı iqtisadi fəaliyyət növlərində nə qədər əlavə dəyər gətirməsi ilə bağlıdır. İxtisasa uyğun olaraq bir hissəsi elmi texniki fəaliyyətlərdə, bir hissəsinin qida mühəndisliyi kimi emal sənayesində və ya bir hissəsinin pedaqoji fəaliyyətə yönəlməsi kimi halların olması mövcud ixtisas qrupunda qadınların payının dəyişməsinin gender əsaslı gəlir bərabərsizliyinə hansı təsirin olacağını proqnozlaşdırmağı çətinləşdirir. Eyni zamanda mövcud ixtisas qrupundan məzun olanların nə qədər hissəsinin ixtisasa uyğun işləməsi də məsələni bir qədər çətinləşdirir.

Mədəniyyət və incəsənət ixtisas qrupları üzrə isə son 10 ilin trendinə görə təxminən 10%-ə yaxın bir artım müşahidə edilmişdir. Son 10 ildə sadəcə 2012 və 2017-ci ildə nəzərə çarpacaq azalma olsada ümumilikdə artım müşahidə edilmişdir. Muzdlu əmək bazarında mədəniyyət və incəsənət ixtisas qrupları üzrə məzun olan şəxslərin ixtisasa uyğun işlər daha çox teatr, mədəniyyət evləri, musiqi məktəbləri və muzeylər kimi sahələrdədir ki, bu sahələrdə əmək haqqları digər sahələrə nəzərən aşağıdır. Mədəniyyət və incəsənət ixtisas qrupları üzrə qadınların payının artması gəlir bərabərsizliyinə mənfi təsir göstərən amildir.

Humanitar ixtisas qrupunda isə 2015-ci ilə qədər nəzərə çarpacaq azalma olsa da sonrakı dövrdə qadınların payı 54.37%-ə yüksəlmişdir.

Səhiyyə, rifah və sosial xidmətlər ixtisas qrupunda isə qadınların payında ciddi artım müşahidə edilmiş, 31.73%-dən 2019-cu ildə ən yüksək həddə 47.05%-ə qədər çıxmışdır. Bu sahədə də əmək haqqları çox az sayda İFN-lərdən yüksək, lakin çoxundan isə aşağıdır. Nəzərə alsaq ki, səhiyyə və sosial xidmətlərin təqdim edilməsi sahəsində də qadın işçilərin payı yüksəkdir, bu sahələrdə son dövrlərdə maaşların artımı gender əsaslı əməkhaqqı fərqi azalda bilər.

İqtisadiyyat və idarəetmə ixtisas qrupları üzrə son 10 ildə qadınların payında nəzərə çarpacaq artım müşahidə edilmişdir. 2011-ci ildə qadınların payı 25.14%-dən 2020-ci ildə 34.56%-ə yüksəlmişdir. Ümumilikdə bir neçə ili çıxmaq şərti ilə qadınların payı ildən ilə tədricən artmışdır. İqtisadiyyat və idarəetmə ixtisas qrupları üzrə qadınların payının artması gender əsaslı əməkhaqqı fərqi azaldacaq. Belə ki, bu ixtisas qrupu geniş spektri əhatə etməklə bərabər maliyyə-kredit, dövlət idarəetməsi (dövlət qulluğu) kimi orta aylıq əməkhaqqı yüksək olan sahələri əhatə edir. Bu sahədə qadınların sayının çoxalması onların orta aylıq əməkhaqqını yüksəldəcək effektə sahib olacaq.

Kənd təsərrüfatı ixtisas qrupları üzrə isə 2011-ci ildən 2014-cü ilə qədər ilbəil artaraq qadınların payı təxminən 4.57% artaraq 41.78% səviyyəsinə yüksəlmiş, daha sonra tədricən azalaraq 2020-ci ildə 33.11%;-ə qədər düşmüşdür. Kənd təsərrüfatı sahəsində işləyən şəxslərin orta aylıq əməkhaqqı digər iqtisadi fəaliyyət növlərinə nəzərən aşağıdır. Qadınların bu sahə üzrə paylarının aşağı düşməsi gender əsaslı əməkhaqqı fərqlərini azalmasına gətirib çıxardır.

Texniki və texnoloji ixtisas qruplarında isə illər üzrə gah artmış, gah azalmış, lakin 10 il ərzində nəzərə çarpacaq dəyişiklik baş verməmişdir. 2011-ci ildə texniki və texnoloji ixtisas qruplarında qadınların payı 24.91, 2020-ci ildə isə 25.46% olmuşdur. Texniki ixtisas qrupları daha çox əlavə dəyər gətirən iqtisadi fəaliyyət növlərində, xüsusi ilə İKT, emal sənayesi kimi sahələrdəki məşğulluğa aiddir. Bu sahədə qadınların sayının az olması gender əsaslı orta aylıq əməkhaqqı fərqi mənfi təsir göstərir.

Təhsil ixtisas qruplarındakı dəyişikliklərin iqtisadi fəaliyyət növlərində cins bölgüsündə təsirini ölçmək bir qədər çətinidir. Bəzi ixtisas qrupunda olan ixtisaslar müxtəlif İFN-lərdə işə düzəlmə imkanı yarada bilər. Bu baxımdan təhsil ixtisas qrupları ilə İFN-də uyğunluq qurmaq mümkün olmur. İkinci bir faktor isə budur ki, ali təhsildən məzun olanların hamısı əmək bazarında həmin ixtisas üzrə təhsil almırlar. Amma bəzi ixtisas qrupları və İFN-lər daha spesifik olduğu üçün müəyyən təhlillər aparmaq mümkündür və bunlar aşağıdakılardır:

1. Səhiyyə, rifah və xidmət ixtisaslar qrupunda qadınların payı ilə əhaliyyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi sahəsində gəlir bərabərsizliyi arasında əlaqə mövcuddur. İxtisas qruplarında 10 il əvvəlki nəticə ilə müqayisədə qadınların payında 13% artım olmuş, gəlir bərabərsizliyində isə 28%-ə yaxın azalma müşahidə edilmişdir. Dolayısı ilə qeyd edilən ixtisas qrupu ilə əhaliyyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi arasında neqativ bir korrelativ əlaqə mövcuddur. Aparılan korrelasiya təhlilində əldə edilən əmsal -0.764 -dir. Bu, müvafiq ixtisas qrupu ilə müvafiq İFN arasında güclü bir əlaqənin olduğunu göstərir.
2. Təhsil ixtisas qrupu da çox spesifik sahə olduğu üçün buradan məzun olanların böyük əksəriyyəti "təhsil" iqtisadi fəaliyyət növünə yönəlir. Dolayısı ilə müvafiq ixtisas qrupu ilə müvafiq iqtisadi fəaliyyət növü arasında əlaqə yoxlanılmış və korrelasiya əmsalı $+0.089$ olaraq hesablanmış və bu əlaqənin demək olar ki, olmadığını göstərir. Burada təhsil ixtisas qrupunda təhsil alanların tələbatdan daha çox olması, uzun müddət işsiz qalma ehtimalı və başqa sahələrə yönəlmə faktları bu əlaqəni zəiflədən amillərdən biridir.
3. Kənd təsərrüfatı ixtisas qrupu ilə kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq iqtisadi fəaliyyət növü arasında da neqativ bir korrelativ əlaqə müəyyən edilmiş və korrelasiya əmsalı -0.778 olaraq müəyyən edilmişdir. Belə ki, qadınların təhsil ixtisas qrupunda payı azaldıqca əməkhaqqı arasında fərq artmışdır.

Digər təhsil ixtisas qruplarını müvafiq İFN-lər ilə eyniləşdirmək mümkün olmasa da, yuxarıda qeyd edilən 3 korrelasiya təhlili onu göstərir ki, ali təhsilin cins bölgüsü ilə ciddi bağlılığı var. Lakin təhsil ixtisas qrupunda baş verən dəyişiklik müəyyən müddətdən sonra əmək bazarında öz əksini tapır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Tədqiqatdan əldə edilən mühüm nəticələri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək mümkündür:

- Ümumilikdə qeyri-formal məşğulluqla bağlı ölkəmizdə dövrü və təsnifatlaşdırılmış statistik məlumatlar yayımlanmır. Buna görə, qeyri-formal məşğulluqda qadınların iqtisadi sahələr üzrə təmsilçiliyini müəyyən etmək çox çətinidir. Buna görə də qeyri-formal məşğulluğa qarşı mübarizədə görülən tədbirlərin effektivliyini ölçmək mümkün deyil.
- Formal məşğulluqla qeyri-formal məşğulluq arasında güclü əlaqə mövcuddur və formal məşğulluqdakı dəyişimlər qeyri-formal məşğulluğa da təsir edir.
- Qeyri-formal məşğulluq formal məşğulluqla müqayisədə əlverişsiz məşğulluqdur. Belə ki, qeyri-formal məşğulluqda vergi və sosial ödənişlər dövlətin maliyyəsinə ciddi ziyan vurmaqdadır. Bundan başqa qeyri-formal məşğulluq gələcəkdə pensiya təminatının olmaması nəticələrini yaratdığına görə ciddi sosial problemlər də yarada bilər.
- Ölkəmizdə və dünyada cins (gender) əsaslı əmək haqqı bərabərsizliyi getdikcə azalır. Lakin bu azalma tempi çox aşağıdır və gender əsaslı əməkhaqqı bərabərsizliyini qısa zamanda sürətlə dəyişdirmək çox çətinidir və uzun illər tələb edir.
- Gender əsaslı gəlir bərabərsizliyinə təsir edən faktorlardan biri idarə, müəssisə və təşkilatların rəhbər kadrlarında qadınların payının çox az olması ilə bağlıdır. Belə ki, rəhbər kadrlarda olanlar digərlərinə nəzərən daha yüksək əməkhaqqı alması gəlir bərabərsizliyinə nəzərə çarpacaq səviyyədə təsir edən elementdir. Bunun əyanı sübutu kimi dövlət qulluğunda qadınların ümumi payının azalması, lakin ali-3-cü təsnifatda isə qadınların payının çoxalması əməkhaqqı fərqlərinin azalmasına töhfə vermişdir.
- İstər ölkəmizdə, istərsə də Avropa ölkələrində qadınların böyük bir hissəsi nisbətən aşağı əməkhaqqı olan iqtisadi fəaliyyət növlərində işləməsi cins üzrə gəlir bərabərsizliyinin əsas mənbələrindən hesab edilir.
- Sahibkarlıq fəaliyyətində qadınların payının az olması mülkiyyətin əsasən kişilərdə olması ilə bağlıdır. Bununla bərabər Avropa ölkələri üzrə aparılan tədqiqatlar onu göstərmişdir ki, gender bərabərsizliyinin səbəbləri ilə bağlı şablon ifadələr və strototiplər özünü doğrultmur. Bu, qadınların ev təsərrüfatlarında xərclədiyi vaxtın onların əmək bazarındakı fəaliyyətə mənfəət təsir göstərməsi ilə bağlıdır.
- Ali təhsil müəssisələrində təhsil ixtisas qruplarındakı cins bölgüsü ilə iqtisadiyyatın müxtəlif fəaliyyət növlərindəki cins bölgüsü arasında güclü əlaqə mövcuddur. Təhsil ixtisas qrupundakı cins bölgüsü iqtisadi fəaliyyət növündəki cins bölgüsünü təyin edir. Təhsil-əmək bazarı arasındakı əlaqəni burada müəyyən etmək mümkündür. Qadınlar, ev işlərinə əsasən, tam saatlı sahələrə deyil, müəyyən qədər az saat tələb edən sahələrə, xüsusilə, təhsil, səhiyyə və sosial xidmət tələb edən sahələrə yönəlirlər. Qadınların ixtisas seçimi onların sosial rolları ilə əlaqəlidir və son 10 ilin nəticələrində ciddi dəyişikliyin olmaması onu göstərir ki, ixtisas seçiminin müəyyən edilməsində mental faktorların hələ də əhəmiyyəti var.

Qeyd edilən problemlərlə bağlı gələcək illərdə aşağıdakı istiqamətlərdə daha çox tədbirlərin həyata keçirilməsi təklif olunur:

- Qeyri-formal məşğulluqla bağlı dövrü göstəricilərin hazırlanması, o cümlədən cins, yaş və iqtisadi sahələr üzrə bölgülərin hazırlanması üzrə qiymətləndirmə və

monitorinq sisteminin hazırlanması tövsiyyə olunur. Bu məqsədlə Beynəlxalq Əmək Təşkilatının və Dövlət Statistika Komitəsinin təşkil etdiyi sorğu metodologiyası üzrə qiymətləndirmənin aparılması, bu təşkilatlarla əməkdaşlığın gücləndirilməsi tövsiyyə olunur.

- Qeyri-formal məşğulluqla bağlı hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi istiqamətində daha spesifik addımlar atılmalı, vergi və sosial ödənişlərinin faizlərinin optimallaşdırılması ilə bağlı Dövlət Vergi Xidməti işəgötürən müəssisələrlə müzakirələr aparılmalı və faiz dərəcələrinə yenidən baxılmalıdır. Ən vacib məqamlardan biri isə evində internet üzərindən işləyən, lakin vergi qeydiyyatına düşməyən şəxslərin məşğulluğunun rəsmiləşdirilməsi üçün Dövlət Vergi Xidməti qanunvericilik bazasını və mexanizmasını təkmilləşdirməlidir.
- Eyni zamanda evində internet üzərindən onlayn işləyən qadınların maliyyə savadlılığının artırılması üçün əlaqədar orqanlarla bərabər maarifləndirici tədbirlərin həyata keçirilməsi tövsiyyə olunur.
- Qadınlar üçün qadağan edilmiş peşə təsnifatlarında azalma olsa da gələcək illərdə qadınlar üçün işləməsi qadağan edilmiş peşə təsnifatlarının sayının azalması istiqamətində normativ hüquqi aktlarda təkmilləşdirmənin aparılması tövsiyyə olunur. Mövcud qadağalar adekvat olmalı və qadınlarla bağlı kategoriyalarına aid edilməməlidir.
- Xüsusi ilə qeyri-formal iqtisadiyyatda işləyən qadınların analıq məzuniyyətini təmin edilməsi ilə gənc anaların məşğulluğa qayıdışı təmin edilməsi, bu məqsədlə ev təsərrüfatının idarə edilməsində atalara da məzuniyyət hüququnun təkmilləşdirilməsi tövsiyyə edilir. Qadınlara vəzifələrdə yüksəlişi ilə bağlı diskriminasiya hallarının qarşısının alınması üçün işəgötürənlərə qarşı məsuliyyət mexanizmləri artırılmalıdır.
- İş yerlərində qadınların seksual zorakılığa məruz qalmasının qarşısının alınması üçün qanunvericilik bazası və mexanizmi təkmilləşdirilməli, bu çərçivədə işəgötürən müəssisələrin rəhbərlərinin məsuliyyətini artıran və qadınların bu hadisələrə bağlı şikayətlərin baxılması mexanizmi təkmilləşdirilməlidir.
- Əməkhaqqı artımı ilə bağlı siyasətdə təhsil, səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi, istirahət və əyləncə, mədəniyyət sahəsi kimi qadınların daha çox payı olduğu sahələrdə əməkhaqqı artımları digər iqtisadi fəaliyyət növlərinə nəzərən daha yüksək nisbətə olması tövsiyyə olunur.
- Dövlətin müvafiq qurumları, vətəndaş cəmiyyəti təşkilatları və media orqanları qadınların ixtisas seçimində mövcud stereotipləri dəyişdirməyə istiqamətlənən maarifləndirmə tədbirlərini gücləndirməlidir. Xüsusi ilə daha çox əlavə dəyər gətirən sənaye sahəsi ilə bağlı texniki fənnlər üzrə ixtisas qruplarına qadınların təşviq edilməsi tövsiyyə olunur. Abuturiyentlərin ixtisas seçimində sosial mühitlərin rolu və sosial medianın rolunun tədqiq edilməsi tövsiyyə olunur.
- Qadınların əmək bazarında daha uzun müddət qalması üçün azyaşlı uşaqlara xidmətdə dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi ilə bağlı imkanlar araşdırılmalı, bu sahədə beynəlxalq təcrübənin və ölkəmizin maliyyə və sosial imkanları ilə uyğunluğu araşdırılaraq tətbiq edilmə imkanlarının öyrənilməsi tövsiyyə olunur.

İSTİFADƏ EDİLƏN MƏNBƏLƏR

1. Dövlət Statistika Komitəsinin Əmək Bazarı üzrə 2011-2020-ci illəri əhatə edən meta məlumatlar
2. Dövlət Statistika Komitəsinin Təhsil üzrə 2011-2020-ci illəri əhatə edən meta məlumatlar
3. Dövlət Statistika Komitəsinin Sahibkarlıq üzrə 2011-2020-ci illəri əhatə edən məlumatlar
4. EUROSTAT, (2017) Gender pay gap in unadjusted form by NACE Rev. 2 activity - structure of earnings survey methodology <https://data.oecd.org/earnwage/gender-wage-gap.htm>
5. OECD, Stat, (2017), Gender Wage Gap
6. Gender Attitudes in Azerbaijan: trends and challenges, National Human Development Report, 2007
7. Human Development Reports, Gender Inequality Index, <http://hdr.undp.org/en/statistics/gii/>
8. European Commission (2014), Statistical Data on Women Entrepreneurs in Europe
9. İLO, Women and Men in the Informal Economy: A Statistical Picture, 2018
Florence Bonnet, Joann Vanek and Martha Chen?, Women and Men in the Informal Economy: A Statistical Brief, 2019, WIEGO, P.4
10. Tuncay Güloğlu, "The Reality of Informal Employment in Turkey", International Programs Visiting Fellow Working Papers, Cornell University, 2005, s.2.
11. Kalan, Emine, TÜRKİYE'DE KAYIT DIŞI İSTİHDAMLA MÜCADELE POLİTİKALARININ ANALİZİ , Uluslararası Ekonomi, İşletme ve Politika Dergisi, 2017, (10), s.17-36
12. Erkan Karaaslan, Erkan KARAARSLAN KAYIT DIŞI İSTİHDAM VE NEDEN OLDUĞU MALİ KAYIPLARIN BÜTÇE ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ, Mali Hizmetler Derneği, 2010, Ankara
13. Məşğullüq Haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, maddə 1.1.9.
World Bank, Informal Economy Data
14. Dilek ŞENEL Handan KUMAŞ, Kendi Hesabına Çalışanların Kayıt Dışı İstihdama Bakışı
15. Florence Bonnet, Joann Vanek and Martha Chen? ? Women and Men in the Informal Economy: A Statistical Brief,, 2019
16. International Organization of Employers, The Informal Economy: an Employer's Approach, June, 2021
17. İLO, Informal Economy, <https://www.ilo.org/global/topics/dw4sd/themes/informal-economy/lang--en/index.htm>
18. Melek İpekl, Kayıt Dışı İstihdamda Küresel Etkiler ve Sosyal Örüntüler, Çalışma ve Toplum, 2014/1, s.163-180
19. Krippner, G.(2001) "The Elusive Market: Embeddedness and the Paradigm of Economic Sociology" Theory and Society, cilt 30 no:6 ,774-810
20. Williams, C.C., This is a repository copy of Why is informal employment more common in some countries? an exploratory analysis of 112 countries., 2019 Emerald Group Publishing
21. International Organization of Employers, The Informal Economy: an Employer's Approach, June, 2021
22. Aslanov Xəzər, QEYRI-FORMAL MƏŞĞULLUĞUN SOSIAL İQTİSADİ RİFAHA QLOBAL VƏ YERLİ SƏVİYYƏDƏ TƏSİRİ, Qərb Universiteti, Elmi Xəbərlər № 1, 2023 (İctimai və Texniki elmlər seriyası), s 64-71
23. OECD, Informal Employment Statistical Data, 2017

24. "2019–2030-cu illər üçün Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası
25. "Məşğulluq Strategiyasının Həyata Keçirilməsinə dair" 2020-2025-ci illər üzrə tədbirlər planı
26. Azərbaycan Respublikasında *qeyri-formal* məşğulluğun qarşısının alınmasına dair Tədbirlər Planı
27. İLO, Definition of employment and unemployment persons
28. Hussmanns, Ralf (2001): Informal sector and informal employment: elements of a conceptual framework; Paper presented at the Fifth Meeting of the Expert Group on Informal Sector Statistics (Delhi Group), New Delhi, 19-21 September 2001
29. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin Əmək Bazarı göstəriciləri, 2022
30. Abdurrahimli F. Informal employment as a side effect of informal economy in Azerbaijan. SSRN Electronic Journal. 2019:1-6. D
31. European Training Foundation, New Forms of Employment in the Eastern Partnership Countries: Platform Work in Azerbaijan
32. Asian Development Bank, Azerbaijan Country Gender Assessment, 2019

A series of horizontal dotted lines spanning the width of the page, intended for writing or drawing.

“Təhsil Nəşriyyət-Poliqrafiya” müəssisəsinin mətbəəsində

Hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.

Bakı, AZ 1052, F.Xoyski küç., 149

Tel.: (+994 12) 567-81-28/29

e-mail: tahsil_az@yahoo.com

